

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית
מבט מבפנים

בצלאל כהן

ירושלים, נובמבר 2005

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Economic Hardship and Gainful Employment in Haredi Society in Israel

An Insider's Perspective

Bezalel Cohen

עורכת אחראית: שונמית קרין

הכנה לדפוס: רות סובל

הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/23 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2005 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ

רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 02-5666243 פקס: 02-5666252

office@fips.org.il

www.fips.org.il

על המחבר

הרב בצלאל כהן, עמית מחקר במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, הוא חניך עולם הישיבות הליטאיות (קול תורה, פוניבז', מיר) בישראל, שבו למד 16 שנים. בשנתיים האחרונות, במסגרת עבודתו בג'וינט, הנעשית בשיתוף עם משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (תמ"ת), הוא עוסק בקידום התעסוקה בחברה החרדית. הוא מפרסם מאמרים בעיתונות החרדית.

על המחקר

במסגרת תכנית המחקרים של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות על יחסי דת, חברה ומדינה הכין הרב בצלאל כהן סקירה על מצב המצוקה המבנית שבה נתונה האוכלוסייה החרדית בישראל ובחן במיוחד את סוגיית התעסוקה, העומדת ביסודה של מצוקה מבנית זו. הוא מעלה שורה של חסמים השקפתיים ומבניים המצויים בחברה החרדית ומקשים על המעבר של גברים חרדים, שעסקו שנים רבות אך ורק בלימוד תורני, אל מעגל העבודה. הוא גם מנתח את החששות והציפיות המלוות את תהליך המעבר למעגל העבודה. עוד עוסק המחקר בתופעת ההימנעות של המנהיגות מקידום התעסוקה של חרדים, בעיקר בקרב המנהיגות הרוחנית והציבורית של האוכלוסייה החרדית, אך גם בקרב חוגי השלטון. בהמשך לניתוח המצב הקיים מעלה הרב כהן שורה ארוכה של פעולות שראוי לנקוט על מנת לקדם את התעסוקה באוכלוסייה החרדית. אחד הקווים המנחים את הצעותיו הוא הדגש על פעילות תוך הישענות על התשתית הרוחנית והארגונית של החברה החרדית וברוח הערכים הדתיים והתרבותיים המכוונים את חייה. בהמשך הוא קורא להעלות את סוגיית התעסוקה של חרדים במעלה סולם העדיפויות של החברה הישראלית בכלל ושל הממשל בפרט.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (י"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן י"ר), מר דוד ברוט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית-מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות פרסומים בנושא יחסי דת חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
- אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
- שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
- בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
- ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
- שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
- שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
- שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
- אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
- עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
- שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
- לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
- שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
- נרי הורוביץ, 'יהודים העיירה בעורת' – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
- יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, 2003
- יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, 2003
- יוחאי חקק, בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע, 2004
- יעקב לופו, האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?, 2004
- יוחאי חקק, רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות, 2005
- זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גדוד הנח"ל החרדי, סיכונים וסיכויים, 2005
- אהבה (לורה) זרמבסקי, היבטים של המתח הדתי-חילוני בישראל, 2005
- עמירם גונן, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון, (2005)
- בצלאל כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים, 2005

כל פרסומי המכון ניתנים לחודרה מאתר האינטרנט

www.fips.org.il

תוכן העניינים

7	מבוא
10	1 המצוקה הכלכלית בחברה החרדית
11	תמונת מצב
17	הגורמים להקטנת ההכנסה המשפחתית
23	הגורמים להגדלת ההוצאה המשפחתית
26	תהליכים חברתיים בחברה החרדית
29	2 חסמים להשתלבות חרדים במעגל העבודה
30	חסמים השקפתיים
41	חסמים מבניים
44	חששות וציפיות
49	3 הימנעות של המנהיגות מקידום התעסוקה
49	הימנעות ההנהגה הרוחנית
56	הימנעות אישי ציבור ועסקנים חרדים
61	הימנעות גורמי השלטון
64	4 דרכים לקידום תעסוקה של חרדים
64	פעולות שונקטו
67	פעולות שיש לנקוט
74	סיכום

מבוא

הקהילה החרדית במדינת ישראל נמצאת באחת משעותיה הקשות ביותר בחמישים השנים האחרונות, כשעל דרכה נערמים מכשולים רבים מבית ומחוץ. בין השאלות הכבדות העומדות בפניה תופסת מקום מיוחד שאלת המצוקה הכלכלית החרیפה אשר נותנת את אותותיה ברוב בתי האב בחברה החרדית. מצוקה זו נובעת מכמה סיבות וביניהן שיעור ההשתתפות הנמוך של הציבור החרדי בשוק העבודה. על פי נתוני בנק ישראל שיעור ההשתתפות של חרדים בגיל העבודה (25-54) עומד על 46.5% לעומת 86.7% בציבור הכללי (http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/seker74/surv74_1.pdf).

הדעה הרווחת בציבור נוטה לשייך את שיעורי ההשתתפות הנמוכים בשוק העבודה להקמתה ושגשוגה של "חברת הלומדים" בה רוב הגברים החרדים נשארים שנים רבות בבית המדרש ועוסקים אך ורק בלימוד תורה. בדרך זו מוגדרת המצוקה הכלכלית בחברה החרדית כ"עוני מרצון". למעשה תמונת המצב שונה מאוד. גם הגברים החרדים שאינם מוצאים את מקומם בלימוד התורה מתקשים למצוא את פרנסתם מעבודה או מסחר בשל חסמים נוספים, המקשים על השתלבותם בעולם העבודה. חסמים אלו מקורם בהיעדר ידע והכשרה המותאמים לדרישות עולם העבודה, באי-ידיעה ואי-הכרה של עולם העבודה ובמחסור במקומות עבודה המותאמים לצעיר החרדי. מלבד חסמים אלו אחת הבעיות המרכזיות נעוצה בגיל המבוגר. רוב האנשים שנקלעו למצוקה כלכלית חריפה שייכים לגילאי הארבעים ומעלה. הפתרונות התעסוקתיים עבור אוכלוסייה זו מצומצמים ביותר.

סוגיית השתתפותם של הגברים החרדים בעבודה אמורה, ללא ספק, לעלות עוד פעמים רבות לדיון ציבורי בשנים הקרובות. מטרת חיבור זה היא להביא לידי ביטוי את הקשיים הרבים העומדים בפני צעיר חרדי המעוניין להשתלב בעולם העבודה, ונדרש לעבור לשם כך כברת דרך ארוכה וקשה. הדברים נכתבים מתוך ניסיון אישי ומהיכרות קרובה עם עוד

צעירים רבים העומדים בפני קשיים אלו ואחרים. הכרת החסמים חשובה לשם יצירת מענה הולם ומתאים אשר יקל על תקופת המעבר וההשתלבות בעולם העבודה.

למרות ההכרה הברורה של רבים בקהילה החרדית בצורך בשינוי משמעותי ובנקיטת צעדים מעשיים להגדלת שיעור ההשתתפות של הציבור החרדי במעגל העבודה בישראל, נמנעת המנהיגות החרדית, הן הרבנית והן הפוליטית, מפעילות אקטיבית בכיוון זה. הימנעות זו נובעת מסיבות מספר. החשובות שבהן הן: החשש מ"סחף" ומיציאה של תלמידים טובים, המיועדים לגדולות בתוככי עולם הישיבות, לעולם המעשה, והפחד מנטישת אורח החיים החרדי, המתאפיין בהקפדה מרבית על שמירת התורה והמצוות, בעקבות ההשתלבות בעולם העבודה והקשר עם סביבה חילונית ומתירנית. מלבד זאת, נמצאת מנהיגות החברה החרדית בתקופה זו במשבר, שמקשה עוד יותר על קביעת מדיניות ציבורית ברורה. משבר זה נובע בין השאר מעימותים פנימיים בין קבוצות שונות בתוך החברה החרדית ומאובדן האמון הציבורי במנהיגות הפוליטית החרדית. בחיבור זה נעשה ניסיון לפרט את הגורמים השונים להימנעות המנהיגות החרדית מנקיטת צעדים מעשיים בכיוון זה, מתוך תקווה כי הבנה טובה יותר של התהליכים המתרחשים בחברה החרדית תקל על קובעי המדיניות הכלכלית במדינת ישראל בגיבוש תכניות יעילות יותר עבור הציבור החרדי.

מציאת פתרונות תעסוקתיים עבור מי שמכונים "נוער שוליים", שלא מצאו את מקומם בישיבות הסטנדרטיות, עשויה לזכות דווקא לעידודה של המנהיגות החרדית, שכן מדובר בתופעה גדלה והולכת של בני נוער המשוטטים חסרי מעש. מדי שנה מוקמות מסגרות חרדיות נוספות לטיפול ולמתן סיוע לבחורים אלו. פעילות זו צריכה להיעשות בשיתוף גורמי החינוך והרווחה ברשויות המקומיות ובמשרדי הממשלה.

בסופו של החיבור מובאות הצעות מעשיות לקידום התעסוקה בחברה החרדית. חלקן הגדול של ההצעות מבוסס על עבודתי בתקופה האחרונה בגיבוש תכנית אב לקידום התעסוקה במגזר החרדי על ידי הג'וינט ומשרד התעשייה המסחר והתעסוקה. עיקרן של ההצעות נוגע בצורך בשיתוף פעולה מרבי בין גורמים בתוך הקהילה החרדית וגורמים חיצוניים כמשרדי ממשלה, גופי מחקר וכלי תקשורת.

בחיבור זה כמעט שלא הועלתה בעיית התעסוקה בקרב הנשים בחברה החרדית, למרות שגם כאן מדובר בשיעורי השתתפות נמוכים – כ-40 אחוזים בלבד מקרב הנשים בגילאי העבודה – זאת למרות ההכשרה המקצועית הנרכשת בסמינרים לבנות והכוננות הגבוהה של הנשים החרדיות לשאת בנטל הפרנסה. קשייה של האישה החרדית לצאת לעבודה במשרה מלאה נובעים מהיותה בדרך כלל אם למשפחה ברוכת ילדים, לבד מהצורך במקום עבודה שלא יפגע בצניעותה ובמעמדה. בעבר פנו רוב בוגרות הסמינרים לעבודה

בתחום ההוראה, כשהגידול המבורך של מערכת החינוך החרדי הצליח לייצר משרות רבות. אולם, לנוכח ההאטה בקצב הגידול של מערכת החינוך החרדי בשנים האחרונות, נפתחו בתקופה זו, בבתי הספר התיכוניים ובסמינרים לבנות החרדיות, מסלולים להכשרה בתחומים נוספים, כמו גרפיקה, מחשבים, מוזיקה והנהלת חשבונות. למרות זאת, עדיין רבות מן הבוגרות מתקשות למצוא מקום עבודה והדבר מחייב פעילות רבה, אשר תתקבל בברכה על ידי כלל הציבור ולא תתקל בהתנגדות.

חיבור זה לא נכתב באמצעות כלי מחקר מקובלים ואיננו מבטא אלא את נקודת מבטו האישית של הכותב. סביר להניח כי רבים בתוך החברה החרדית ומחוצה לה רואים את הדברים באופן שונה לחלוטין, ועל כן יש להתייחס לדברים כדעת יחיד שאיננה מבטאת עמדה של קבוצה כזו או אחרת בחברה החרדית.

1 המצוקה הכלכלית בחברה החרדית

בניגוד לתפיסה הרווחת באוכלוסיות שונות הרואות בעבודה ערך של מימוש הפוטנציאל האישי, נתפסת היציאה לעבודה בחברה החרדית כהכרח וכהתגשמות הקללה שקולל האדם הראשון "בזיעת אפיק תאכל לחם". הגורם העיקרי ליציאה לעבודה או לפתיחת עסק הינו ברוב המקרים הצורך לממן את ההוצאות ההכרחיות על מזון, ביגוד וחינוך, דיור וריהוט. הציבור החרדי מצטיין בהסתפקות במועט וברמת חיים נמוכה, המאפשרות לו להסתפק ברמת הכנסה נמוכה לנפש ובהשתתפות מועטה בעולם העבודה. עם זאת, התגברות העוני בציבור החרדי במדינת ישראל מעודדת לאחרונה חרדים רבים לצאת ולחפש אחר מקור הכנסה נוסף מעבודה או ממסחר, והם יעשו זאת בפועל אם יינקטו הצעדים הדרושים על מנת להקל עליהם את המעבר ואת ההשתלבות בעולם העבודה.

המצוקה הכלכלית בקהילה החרדית רווחת לא רק בקרב מי שאינם עובדים. היא ניכרת גם ברבים מן העובדים לפרנסתם אשר שכרם נמוך מדי ואיננו מאפשר להם לעמוד בנטל ההוצאות הכבד. רבים מן העובדים אף נפגעו בשנים האחרונות מירידה בהכנסותיהם מחמת פיטורין או הרעת תנאי העסקתם או מחמת תחרות עסקית וירידה בצריכה הפרטית, זאת מלבד הפגיעה הקשה בקצבאות הביטוח הלאומי ובהטבות וזכויות שונות. עבור אנשים אלו נדרשת פעילות לשם שדרוגם במקצועם הנוכחי, או להסבתם למקצועות ולעיסוקים בעלי פוטנציאל רווחי גבוה יותר. בפרק זה מובאת סקירה קצרה על הגורמים להחמרת המצוקה הכלכלית בהתמעטות ההכנסות וגידול ההוצאות, ועל הצמצמות מקורות הכנסה המסורתיים בחברה החרדית.

תמונת מצב

להחמרת המצוקה הכלכלית בקהילה החרדית יש ביטוי מוחשי שאיננו מסתכם אך ורק במספרים ובנתונים סטטיסטיים כאלו ואחרים. היא מורגשת בחיי היום יום בירידה בצריכה וברמת החיים, בקושי לרכוש ריהוט לבית וביגוד לילדים. ריבוי הפניות לבקשת עזרה וסיוע מארגוני צדקה ומכלל הציבור הוא עצום, וכל איש ואיש בציבור החרדי מכיר בסביבתו הקרובה, במשפחתו ובמקום מגוריו אנשים הנזקקים לסיוע ועזרה כספית קבועים, כדי לעמוד בתשלומים חיוניים של מים, חשמל, גז וטלפון. לאנשים השרויים במצוקה נראה העתיד מאיים עוד יותר בהיעדר פתרון כלשהו באופק. להלן תיאור קצר של ממדי המצוקה הכלכלית ושל שכוחותה בקבוצות שונות בחברה החרדית.

א. משפחות במצוקה

בשנים האחרונות הורע מאוד מצבם הכלכלי של בתי האב בחברה החרדית בכלל ובחברת הלומדים בפרט. להרעה זו יש כמה וכמה סיבות אשר גרמו הן לירידה במקורות ההכנסה השכיחים בחברה החרדית והן לעלייה בהוצאות של משפחות אלו. חשוב לציין שמדובר בתהליך ארוך המתפרס על פני שנים רבות. לא ניתן בשום אופן לייחס אותו רק לאירוע מסוים זה או אחר, אם כי ללא ספק לתכנית הכלכלית שהתקבלה בממשלה ובכנסת בשנת 2003 הייתה השפעה גדולה על ההחמרה במצב בתקופה האחרונה.

בעקבות הרעה זו הגיעו משפחות רבות מאוד לדלות ממשית המקשה על קיום אורח חיים נורמלי. במקרים רבים מדובר על חוסר יכולת לממן הוצאות מינימליות של מזון ולשלם עבור הוצאות שוטפות של גז, חשמל ומים. משפחות רבות נאלצו להצטמצם מאוד בהוצאות וניתן לומר שרוב הציבור נאלץ לרדת במידה כזו או אחרת ברמת המחיה.

עדות לגידול העצום במספר המשפחות שמצבם הכלכלי הוחמר ניתן לראות בעובדה שבשנים האחרונות כמעט שהוכפל בכל שנה מספר המשפחות שנכללו ברשימות ועדות הצדקה השונות, המקיימות מספר מגביות בשנה. לדוגמה, במגבית ימים נוראים תשס"ד ערך "ועד הרבנים לענייני צדקה" מגבית עבור 310 משפחות במצוקה ברחבי הארץ, ואילו במגבית ימים נוראים תשס"ה כבר נערכה מגבית עבור 536 משפחות. עלייה דומה חלה גם במספר המשפחות שנעזרו על ידי ארגונים אחרים, וכן ניכרת עלייה גדולה במספר הקריאות לעזרה במכתבים המחולקים תדיר בתיבות הדואר ובבתי הכנסת. גם עסקים הפועלים במגזר החרדי מדווחים על ירידה משמעותית בקניות משנה לשנה, ובעלי מכולת מספרים על לקוחות המתקשים לפרוע את הקפותיהם. כמו כן נתקלים גם מנהלי מוסדות החינוך בגידול חד במספר ההורים שאינם מצליחים לעמוד בתשלום שכר הלימוד.

למתבונן מן הצד קשה בדרך כלל להבחין בחומרת המצב הכלכלי, היות ואנשים נוטים להסתיר את מצבם ככל האפשר. רוב האנשים מתביישים לפנות לבקשת עזרה מקרוביהם ומשכניהם, ובמקרים רבים רק לאחר תקופה ארוכה מתגלה המצב החמור בדרך מקרה לגופים המתאימים.

בין המשפחות שבמצוקה ניתן למצוא אנשים מכל החוגים, בכל הגילאים והמצבים, חסידים וליטאים, אשכנזים וספרדים, זקנים וצעירים, חולים ובריאים, בעלי משפחות וגלמודים, אלמנים ואלמנות, תלמידי חכמים היושבים באוהלה של תורה ואנשים העמלים לפרנסתם. קשה לאמוד את מספר המשפחות הנזקקות לסיוע, אולם ברור שמדובר באלפים רבים של משפחות (במגבית ימים נוראים תשס"ה אספו שלוש קופות הצדקה הגדולות כסף עבור 2231 משפחות, כשבדרך כלל בכל מגבית אוספים כסף עבור משפחות חדשות). מספרן של משפחות אלה עלול להמשיך ולעלות בהתמדה אם לא ינקטו צעדים משמעותיים לפתור ולו חלקית את הגורמים למצוקה כה קשה.

ב. חובות כבדים

בין שלל הקריאות לעזרה המתפרסמות מדי יום בחברה החרדית, ניתן להבחין בכך שברוב המקרים מוזכרת העובדה שהמשפחה נקלעה ל"חובות כבדים". חובות אלו כוללים חובות לבנקים, לגמ"חים (קופות גמילות חסדים), ולאנשים פרטיים. מספרם של בעלי חוב הוא גדול ביותר, ומגיע לעשרות אלפים. מלבד ההלוואות הרגילות הניתנות על ידי הבנקים, כמו משיכת יתר, משכנתאות והלוואות בנקאיות לצרכים שונים, ניתן להשיג הלוואות של סכומי כסף גדולים ביותר בגמ"חים הרבים ומידידים ומכרים שונים. להבדיל מההלוואות הניתנות בבנקים, ההלוואות מגמ"חים ומידידים ניתנות ללא ריבית אך ורק לשם עשיית חסד. כמו כן ניתנות הלוואות אלו בקלות יחסית לעומת ההלוואות בבנקים, שכן הלווה איננו נדרש להוכיח יכולת החזר או למשכן נכס כלשהו. חלק גדול מההלוואות מיועד לקניית דירות לילדים, כנהוג בחברה החרדית.

התנאים הנוחים של ההלוואות והקלות היחסית להשגתן הביאו לידי כך שאנשים רבים צברו חובות של עשרות אלפי דולרים לגמ"חים ולמכריהם ללא סיבה מיוחדת הנראית לעין, וללא יכולת ריאליית להחזיר אי פעם את חובותיהם הגדולים. לפירעון החובות נוטלים הלווים הלוואות חדשות ממקום אחר, וכך למעשה נוצר "גלגול כספים" ללא פירעון אמתי של החובות. רק לאחרונה חלה התעוררות מסוימת בציבור להתריע על חומרת הדבר, אולם רבים עדיין ממשיכים להיכנס לסחרור של חובות אשר יקשה עליהם להיחלץ ממנו.

חובות כספיים נוספים אשר גרמו להסתבכויות קשות, הם ההלוואות לבעלי עסקים אשר העדיפו ללוות בריבית מאנשים פרטיים ולא מבנקים, אם מפני שניהלו עסק לא רשמי ואם מפני שלא היה באפשרותם למשכן נכסים כבטוחה לבנקים. במקרים אלו מדובר בדרך כלל בריביות גבוהות, שבעלי העסקים לא יכלו לעמוד בהם והדבר גרם לנפילתם.

גידול מספרם של הלווים חדלי הפירעון מעלה את החשש שמא יאלצו הבנקים או מלווים אחרים למשכן את נכסי הלווים כדי להבטיח את פירעון חובותיהם. במקרה כזה עלולים אנו, חלילה, להיות עדים למחזות של משפחות המנושלות מבתם – החרפה משמעותית של המשבר הכלכלי בחברה החרדית.

ג. קבוצות אוכלוסייה חלשות

על אף שבאופן כללי חלה החמרה במצב הכלכלי בכל החוגים והעדות המרכיבים את החברה החרדית, ניתן למצוא קבוצות מסוימות אשר מצבם קשה אף יותר באופן יחסי לאחרות.

”היישוב הישן”

עד היום ניתן להבחין בכמה הבדלים בולטים בין חוגים חרדיים שמוצאם מאירופה ומאמצות המזרח בשנים מאוחרות יותר – מאז תום מלחמת העולם השנייה, לבין החוגים שהם ממשיכי ה”יישוב הישן” בירושלים. האחרונים מתייחדים בלבושם, במקום מגוריהם ובאורח חייהם. חלקם הגדול משתייך לעדה החרדית בירושלים ולנטורי-קרתא, או לחסידויות היותר-שמרניות כמו סאטמר, תולדות-אהרון ותולדות אברהם-יצחק. רמת המחיה שלהם נמוכה בהרבה מהמקובל בשאר החוגים בחברה החרדית, הצניעות וההסתפקות במועט ניכרת בלבושם, בשמחות שהם עורכים, בדירות ובריהוט.

רמת מחיה נמוכה אפיינה את הציבור הזה מאז ומתמיד. שיעור הנשים העובדות בו הוא נמוך, הן מחמת התנגדות עקרונית לעבודת נשים והן בשל היעדר הכשרה מספקת במוסדות החינוך לבנות. גם הנישואין בגיל צעיר מהמקובל גרמו לכך שנשים אלו חסרות בדרך כלל הכנה מספקת לפרנס את משפחתן. כך גם הילודה הגבוהה יותר בחוגים אלו מגדילה, כמובן, את ההוצאות הנדרשות לכלכלת הבית. כמו כן, התרכזותו של ציבור זה במקום מגורים מסוים בירושלים – שכונת מאה-שערים וסביבתה – מייקר מאוד את עלות הדיור וכך ניתן למצוא משפחות גדולות בנות עשר נפשות ויותר מצטופפות בדירות קטנטנות. בנקודה זו נעשתה פריצת דרך לפני למעלה מעשור בהקמת שכונה חדשה ברמת-בית-שמש עבור בני היישוב הישן. היות ומדובר בציבור שבו השתתפות הגברים בעבודה היא נמוכה כבר מספר דורות, בעוד שבשאר החוגים מדובר בעיקר על נורמה של

דור אחד, קשה יותר למצוא בחוגים אלו הורים מבוססים כלכלית התומכים בילדיהם. הגברים המשתתפים במעגל העבודה בחוגים אלו, עושים זאת בדרך כלל בעבודות שאינן דורשות הכשרה כלשהי וההכנסה בצדן נמוכה. עובדות אלו הביאו לידי כך, ששיעור פוּשְׁטִי היד בקהילה החרדית מקרב בני ה"ישוב הישן" גדול בהרבה מחלקם היחסי בציבור החרדי.

חלק ניכר מקבוצה זו איננו מכיר כלל בקיומה של מדינת ישראל, ונמנע מלקיחת כספים ותקציבים ממשרדי הממשלה ומהביטוח הלאומי. גם לתופעה זו ישנה השפעה ניכרת על מצבם הכספי של מוסדות ה"ישוב הישן" ושל הציבור בכללותו.

בני עדות המזרח

הציבור החרדי הספרדי ובעיקר זה המזוהה עם תנועת ש"ס, נמצא ברמה כלכלית נמוכה מזו של החברה החרדית האשכנזית. ניתן למצוא לכך כמה הסברים: חלק גדול מהאנשים בחוגים אלה גדל בבתיים מבוססים פחות מבחינה כלכלית; מוסדות החינוך הספרדיים נחשבים לבעלי רמת לימודים נמוכה יחסית; בישיבות, בתלמודי התורה ובבתי הספר לבנות, קיימת אפליה ברורה בתחום משרות ההוראה, של בני עדות המזרח; גם תמיכת ההורים פחות רווחת בחברה זו. לדוגמה, רוב הזוגות הצעירים בעדות המזרח נדרשים לממן את רכישת דירתם בעצמם, בעוד שבחברה האשכנזית ההורים הם שקונים לילדיהם את הדירה או את רובה.

הגידול של חברת הלומדים ועולם הישיבות בחברה החרדית הספרדית התרחש בקצב מהיר בהרבה מאשר בחברה החרדית האשכנזית (בעיקר לאחר הקמתה של תנועת ש"ס בשנות השמונים), ומוסדות רבים לא הספיקו לבסס דיה את מערכת גיוס התרומות בחוץ לארץ. מעמדם הגבוה יותר של הישיבות האשכנזיות בעולם הישיבות מקשה גם הוא על איסוף התרומות עבור המוסדות הספרדיים (אם כי ניתן למצוא נדבנים ספרדים רבים – אשר למרות ריחוקם משמירת תורה ומצוות בפועל – תורמים סכומי כסף גדולים עבור בתי כנסת וישיבות, יותר מהמקובל אצל עמיתיהם האשכנזים). לדוגמה, ערכן של המלגות המחולקות בכוללים הספרדיים נמוך בדרך כלל מזה של המלגות הניתנות בכוללים האשכנזיים.

צמיחתה של תנועת ש"ס סייעה רבות להתפתחות עולם הישיבות הספרדי. ש"ס הקימה את רשת "מעייני החינוך התורני", וסייעה להשגת תקציבים למוסדות הרבים שנפתחו. מלבד זאת סיפקה התנועה מקומות עבודה רבים לצעירים בעשייה הציבורית בכל רחבי הארץ. דחיקתה של ש"ס אל מחוץ למוקדי הכוח השלטוניים בשנים האחרונות, פגעה פגיעה קשה ביותר במוסדות אלו ובציבור הספרדי כולו.

גם ארגוני החסד והרווחה הרבים הפועלים בקרב החברה החרדית אינם מפותחים כל כך בציבור הספרדי. קופות הצדקה הגדולות והגמ"חים להלוואת כספים פועלים בעיקר בחברה החרדית האשכנזית. ייתכן שאחת הסיבות המרכזיות לכך היא העובדה שהציבור הספרדי ברובו מפוזר בכל ערי הארץ ואיננו מתגורר בריכוזים חרדיים מובהקים כמקובל בציבור החרדי האשכנזי, וזה מקשה על התארגנות קהילתית פנימית.

בעלי תשובה

תנועת התשובה שהחלה להתפתח לפני כשלושים שנים הוסיפה לציבור החרדי אלפי משפחות חדשות, אולם מאמצייהם של בעלי תשובה רבים להתערות בחברה החרדית ולהוות חלק אינטגרלי ממנה נתקלו בקשיים רבים. החוזרים בתשובה התקשו לבסס את מעמדם בחברה החרדית, והם נותרו בדרך כלל שונים וחריגים. הסיבות לכך נובעות מהבדלים תרבותיים ומקושי להסתגל באופן מלא להווי החיים החרדי, וכן מן החשש של הציבור החרדי מהשפעות שליליות על אורח חייו מצדם של בעלי התשובה. כך נאלצים בדרך כלל בעלי התשובה להתחתן בינם לבין עצמם ולהתאמץ מאוד על מנת להכניס את ילדיהם למוסדות החינוך הטובים במערכת החינוך החרדי. פעמים רבות הם חשים עצמם כאזרחים סוג ב' בחברה החרדית והדבר פוגע ברגשותיהם, שהרי לכאורה ראויים הם ליחס של כבוד והערכה על ההקרבה והמסירות שגילו בבחירתם לחיות אורח חיים חרדי.

בעלי תשובה רבים נתקלים בקושי גדול במציאת פרנסה, שכן ברבים מן המקרים המקצוע שרכשו הם ונשותיהם לפני חזרתם בתשובה איננו מתאים לאורח החיים המקובל בחברה החרדית. מציאת עבודה בתוך המגזר החרדי הופכת אפוא למשימה קשה עבורם. מציאת כולל לבעלי תשובה, או השגת משרת הוראה במוסדות החינוך לבנים ולבנות גם היא איננה משימה קלה, אם כי במספר מקצועות שחדרו לאחרונה למוסדות החינוך לבנות, כמו מוזיקה, התעמלות, כימיה ועוד, השתלבו בעלות תשובה רבות. משפחתם הקרובה של חלק גדול מבעלי התשובה איננה מוכנה לתמוך בהם כלכלית, בעוד שבחברה החרדית ישנה ברוב המקרים משפחה ענפה הנרתמת לעזרה בכל הזדמנות בה נקלע אחד מבני המשפחה לקשיים.

הציבור הליטאי

אחת הסיבות העיקריות לדלות בחברה החרדית, היא העובדה שחלקם הגדול של הגברים איננו משתתף בשוק העבודה וממשיך במשך שנים רבות את לימודיו בכולל. הגדרת החברה החרדית כ"חברת לומדים" היא הגדרה המתאימה בעיקר לציבור הליטאי. הציבור החסידי משתלב במידה ניכרת יותר בשוק העבודה. מספר שנות הלימוד של האברכים

הליטאיים בכולל רב ממספר שנות הלימוד של האברכים החסידיים בכולל, ועל כן באופן כללי ניתן לומר שהמצוקה הכלכלית מורגשת בחברה הליטאית יותר מאשר בחברה החסידית.

החצרות החסידיות מתאפיינות גם בלכידות חברתית חזקה יותר מאשר בחברה הליטאית. ההתלכדות סביב הנהגתו של אדמו"ר מאחדת את השורות בין כל החסידים, עשירים ועניים, בני ארץ ישראל ובני חוץ לארץ, מבוגרים וצעירים, תלמידי חכמים ועמלים לפרנסתם. בזכות גיבוש זה מוצאים גם "בעלי-הבתים" את מקומם בתוך החברה, עובדה המחייבת בדרך כלל גם הקפדה על אורח החיים החסידי, ותמיכה במוסדות ובארגוני הצדקה הפנימיים של החסידות. מסיבה זו מתפקדת בחברה החסידית מערכת מפותחת יותר של עזרה הדדית בין בני חוץ לארץ לבני ארץ ישראל ובין בעלי ממון לנצרכים. בחברה הליטאית, לעומת זאת, זוכים "בעלי-הבתים" למעמד נמוך בחברת הלומדים, עובדה הגורמת במקרים רבים ליצירת קהילות נפרדות ל"בעלי-הבתים" ולתמיכה מצומצמת בלומדי התורה.

הציות ללא עוררין של החסידים לדברי האדמו"ר מאפשר במקרים רבים קבלת הגבלות מחייבות, המועילות לצמצום ההוצאות במידה רבה, כמו קביעת הגבלות על ההוצאות בשמחות או על קניית דירות יקרות, וכן התגבשות של קבוצת חסידים לרכישת דירות באזורים מוזלים. בחברה הליטאית הניסיונות לתקן תקנות מסוג זה או להתארגן לקניית דירות באזורים זולים יותר כשלו במידה רבה. מנהג קניית הדירות לילדים רווח יותר בחברה הליטאית ואילו בחברה החסידית שכיח יותר שהזוג עצמו נושא גם הוא בנטל של קניית הדירה. הנטל הכבד של קניית דירות לילדים הגביר במידה ניכרת את המצוקה הכספית בה נתונה החברה הליטאית.

הערים החרדיות החדשות

המגורים בסביבה חרדית הם מרכיב חשוב ומרכזי באורח החיים החרדי. במשך שנים רבות העדיפו רוב בני החברה החרדית את המגורים בריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים ובבני ברק, והדבר גרם להתייקרותן של הדירות ולמחסור בדירות עבור זוגות צעירים. לשם פתרון הבעיה הוקמו שכונות חדשות לציבור החרדי במקומות שונים, כמו רמות-פולין, הר-נוף ורמת-שלמה בירושלים, שכונת גני-הדר בפתח תקוה, ורמת-בית-שמש בבית שמש ועוד. כמו כן הוקמו בשנים האחרונות יישובים חרדיים חדשים כמו עמנואל, מודיעין-עילית, ביתר-עילית ואלעד.

הסיבה המרכזית לרכישת הדירות במקומות אלו הייתה מחירן הנמוך יחסית, אולם בפועל ברוב היישובים החרדיים החדשים הללו הבעיה הכלכלית חריפה יותר מאשר בריכוזים

החרדיים הוותיקים. לתופעה זו כמה סיבות. הסיבה הראשית היא מחסור במקומות עבודה משום שהזימים בערים אלו לא נתנו דעתם די הצורך על יצירת מקומות תעסוקה לגברים ולנשים. סיבה נוספת היא העובדה שבמקומות אלו רוב התושבים הם זוגות ומשפחות צעירות אשר אחוז האברכים בקרבן גבוה ביותר. ריבוי האברכים בערים אלו גרם גם לכך ששיעור האברכים הנמצאים בהן ללא מסגרת מסודרת של כולל וללא מלגת מחיה, גבוה בהרבה משיעורם בירושלים ובבני ברק. כמו כן, המלגות הניתנות הן קטנות באופן ניכר בהשוואה למלגות הניתנות לאברכים הלומדים בכוללים בירושלים ובבני ברק. רוב התושבים במקומות אלו באים מבתים פחות מבוססים כלכלית – שהרי זו הייתה הסיבה העיקרית לרכישת דירה בערים החרדיות החדשות – עובדה המקשה גם היא על פתיחת עסק או לימוד מקצוע הדורשים בדרך כלל סיוע כספי מההורים. ריבוי המשפחות בעלות רמת הכנסה נמוכה מקטין גם הוא את רווחיותם של העסקים במקומות אלו.

הגורמים להקטנת ההכנסה המשפחתית

הכנסות המשפחה החרדית הממוצעת נמצאות בירידה זה כמה שנים. ירידה זו חלה בכמה תחומים: בתמיכת המדינה באמצעות קצבאות, מענקים והטבות; בהכנסות הגברים מלימודים ומעבודה; בהכנסות הנשים; ובתמיכת הורים בעלי היכולת.

א. קיצוץ בקצבאות, במענקים ובהטבות

קצבאות הביטוח הלאומי ובפרט הקצבה עבור ילדים עד גיל 18 היוו מרכיב משמעותי בהכנסותיהן של המשפחות החרדיות עד לחודש מאי 2003. על פי החוק הייתה הקצבה עבור כל ילד נוסף גדולה יותר, כלומר קצבת הילד השלישי הייתה כפולה מקצבת הילד הראשון והשני וכן הלאה. כך קיבלו הורים למשפחות ברוכות ילדים אלפי שקלים מהביטוח הלאומי מדי חודש, מלבד הכנסותיהם האחרות מעבודה וממלגת לימודים בכולל. בעקבות החלטת הממשלה להשוות את הקצבה עבור כל הילדים ולהקטין במידה ניכרת את גובה הקצבה עבור כל ילד (לסכום של כ-140 ש"ח לילד בחודש), הצטמצמה הכנסתן של משפחות רבות בסכום כסף גדול מדי חודש. עיקר הפגיעה היא כמובן במשפחות מרובות ילדים אשר הוצאותיהן החודשיות הן הגדולות ביותר, כשבדרך כלל מדובר גם באנשים בגילאים מבוגרים אשר יתקשו למצוא הכנסה נוספת להשלמת החסר. על מנת להקל על המשפחות הוחלט לבצע את הקיצוץ בשלבים, על פני כמה שנים, אולם עדיין מדובר בפגיעה קשה בהכנסותיהן של המשפחות מרובות הילדים. גם דמי הלידה

הופחתו באורח ניכר ועל אף שמדובר למעשה במענק חד פעמי בכל לידה, הדבר מורגש מאוד אצל ההורים הנדרשים להוצאות גדולות עם התרחבות משפחתם.

אברכי הכוללים שנשותיהם אינן עובדות והם הורים לשלושה ילדים לפחות זכאים לקצבה נוספת של הבטחת הכנסה ממשרד הדתות. גובה הקצבה עמד על יותר מאלף שקלים לחודש וגם בה נעשו קיצוצים משמעותיים.

גם במענקים שהעניק משרד השיכון לקניית דירות באזורים מסוימים או לבעלי זכאות על פי נתונים שונים בוצעו קיצוצים וחלקם אף בוטלו לגמרי. קיצוץ זה הכביד מאוד את הנטל על הורים חרדים המחתנים את ילדיהם וקונים עבורם דירות.

בתשלומי הארנונה ובתשלום שכר הלימוד לגני הילדים העירוניים זכאים בעלי הכנסות נמוכות להנחה גדולה. ההנחה ניתנת על פי גובה ההכנסה לנפש והציבור החרדי המתאפיין בהכנסה נמוכה ובמשפחות ברוכות ילדים נהנה בחלקו הגדול מהנחה זו. לאחרונה נעשו ניסיונות לבטל את ההנחות למי שאיננו ממצה כושר השתכרות. מובן מאליו שהנפגעים העיקריים מתקנה כזו יהיו אברכי הכוללים בגילאי העבודה והדבר יגדיל את הוצאותיהם החודשיות במידה ניכרת.

ב. קיצוץ בתקציבי השיבות ומוסדות החינוך

בשנים האחרונות חל כרסום מתמשך בתמיכת המדינה במוסדות החינוך ובישיבות של הציבור החרדי, מלבד קיצוץ רוחבי בתקציב המדינה שהתבצע בכל משרדי הממשלה. הפגיעה הייתה בכל המוסדות ובמגוון דרכים. במערכת החינוך היסודי בוצעו קיצוצים רבים ומתנהל מאבק על המשך התמיכה עד לביצוע רפורמות שונות כמו החדרת "תכנית הליבה", הכשרת מלמדים ועוד. בישיבות הקטנות אשר קבלו במשך שנים תמיכה משלושה משרדי ממשלה (חינוך, דתות, עבודה ורווחה) נאסר על כפל תקציבים, בוטלה תמיכת המדינה בפנימיות, ונקבעו קריטריונים חדשים אשר הקטינו את הסכומים במידה רבה. גם במוסדות החינוך העל-יסודי לבנות נקבעו כללים חדשים, כמו הגבלת מספר המוסמכות להוראה והגדלת מספר שנות הלימוד.

מלבד קיצוץ בתמיכת המדינה בישיבות, חלה גם ירידה בתמיכת הנדיבים בחוץ לארץ במוסדות תורניים אלו. תמיכת הנדיבים הייתה הבסיס הכלכלי המרכזי של עולם הישיבות מלבד תמיכת המדינה. גידולו המואץ של עולם הישיבות בעיקר בשל הגידול הטבעי של הציבור החרדי הוא אחד הגורמים לירידה זו. ריבוי הפניות לבקשת תמיכה מנדיבים בחוץ לארץ מקטין את חלקו היחסי של כל מוסד. כמו כן, ריבוי הפניות של

אנשים פרטיים או של ארגוני צדקה שנקלעו למצב כלכלי קשה גרם גם הוא לצמצום התמיכה של נדיבים בישיבות.

גם בהכנסות המוסדות מתשלום שכר הלימוד חלה ירידה מסוימת מחמת הקושי של משפחות רבות לעמוד בתשלום זה בשל מצבם הכלכלי החמור.

קיצוצים וצמצומים אלו הקשו על מצבם הקשה בלאו הכי של הישיבות ומוסדות החינוך החרדי. ההחמרה במצב הכספי משפיעה על בתי אב רבים בכמה דרכים. ראשית, הישיבות ומוסדות החינוך החרדיים האחרים נאלצו להעלות את שכר הלימוד הנדרש מההורים לכיסוי ההוצאות. שנית, התעוררו קשיים במצבת כוח אדם: פיטורי עובדים; קיצוץ במשכורות; הלנת שכר; אי-יכולת לקבל עובדי הוראה חדשים. שלישית, חלה פגיעה בתשלום לספקים כמו חברות מזון, חברות ניקיון וכדומה. בהתחשב בעובדה שמספר הילדים בחברה החרדית גדול בהרבה יחסית לקבוצות אחרות וממילא גם מספר עובדי ההוראה בחברה זו גדול יחסית מקבוצות אחרות, יש לקשיים בהם נתונה מערכת החינוך החרדי השפעה ניכרת מאוד על המגזר החרדי כולו.

ג. ירידה בהכנסות אברכי הכוללים

מספרם של אברכי הכוללים וחלקם בציבור החרדי נמצא בעלייה מתמדת. בעבר הצטרפו רבים מבוגרי הישיבות, בפרט בציבור החסידי והספרדי, לשוק העבודה לאחר מספר שנות לימוד בכולל. עם השנים פחת מספרם של הפונים לעמל הפרנסה בכל החוגים והעדות של החברה החרדית וחלה עלייה במספר האברכים שנשארו שנים רבות לאחר נישואיהם בכולל. גם הריבוי הטבעי המואץ בחברה החרדית תרם עם הזמן לגידול משמעותי במספרם של אברכי הכוללים. בכל רחבי הארץ נפתחו כוללים רבים כשהמלגות הניתנות בהם מבוססות על תמיכת המדינה ועל תרומות נדיבים בארץ ובחוץ לארץ.

בעבר, מצאו לעצמם רוב אברכי הכוללים עבודה תורנית כלשהי לאחר מספר שנים בכולל. הדבר התאפשר הודות להתפתחות העצומה של הישיבות ומוסדות החינוך, כשאוכלוסיות שבעבר לא שלחו את ילדיהם לישיבות החלו לעשות זאת. בישיבות התיכוניות וישיבות ההסדר של הציונות הדתית הועסקו בעבר ר"מים [מורים] חרדים. גם תנועת החזרה בתשובה שהתפתחה בשנות השמונים והתשעים סיפקה משרות תורניות רבות לאברכי הכוללים, אשר הקימו ישיבות לבעלי תשובה. עבודה תורנית נוספת שפירנסה תלמידי חכמים רבים הייתה ההדרת ספרים תורניים על ידי מכונים שונים להוצאת ספרים, כדוגמת "מוסד הרב קוק", "יד הרב הרצוג" ו"מכון ירושלים".

בשנים האחרונות חלה האטה בגידול של עולם הישיבות ובהתרחבות תנועת התשובה. הישיבות התיכוניות וישיבות ההסדר החלו למנות ר"מים מבוגרי מוסדותיהם הם. מצבם הכספי של המכונים להוצאת ספרים לא אפשר להם לקבל עובדים חדשים. כתוצאה מתמורות אלו פחת והלך מספר האברכים המקבלים משרה תורנית.

ההרעה במצבם הכספי של הכוללים צמצמה את ההיצע של מקומות הלימוד בהם, שנעשה קטן, במידה ניכרת, מן הביקוש להם. אברכים רבים נותרו ללא מלגת כולל. כמו כן, ערך המלגות לאברכים שנותרו במערכת הכוללים נשחק באופן משמעותי.

ד. מחסור במקומות עבודה לנשים

בחלק גדול מהמשפחות בחברה החרדית נושאת האישה בעיקר הנטל הכספי של הבית. הצורך לפרנס משפחה לצד הצורך לגדל משפחה ברוכת ילדים מגבילים במידה רבה את המשרות המתאימות לנשים חרדיות, והעבודה במקום חילוני היא בעייתית עבור אישה חרדית. בסמינרים לבנות לומדות הבנות מקצועות שונים על מנת שתוכלנה לפרנס את משפחתן בעתיד. בעבר הייתה ההוראה המקצועי היחיד הנלמד בסמינרים, שכן זהו המקצוע המתאים ביותר לגידול משפחה מבחינת היקף המשרה והחופשות. עם השנים – בעקבות הרוויה שחלה בתחום ההוראה – נוספו לסמינרים מקצועות כמו גרפיקה, הנהלת חשבונות, מוזיקה ומחשבים, אולם גם בתחומים אלו אין מספיק מקומות עבודה.

כיום, חלק גדול מבוגרות הסמינרים אינן מוצאות מקום עבודה במשך תקופה ארוכה לאחר סיום הלימודים. מצב זה מגדיל משמעותית את מספר המשפחות בחברה החרדית שנותרו ללא מקור הכנסה, בפרט בין הזוגות הצעירים: הבעל נותר ללא מלגת כולל ואשתו איננה מוצאת פרנסה בעבודה. משפחות אלו נאלצות לפנות לקבלת עזרה כספית ממשפחתם הקרובה או מארגוני הצדקה, או ללוות כספים בגמ"חים מתוך תקווה שיוכלו לפורעם בהקדם. התופעה שכיחה מאוד בריכוזים החרדיים החדשים, בהם ישנו ריכוז גדול של זוגות צעירים ומחסור במקומות עבודה.

ה. הרעה בתנאי השכר

בעלי המשרות התורניות אינם משתכרים עוד כבעבר. הישיבות ושאר המוסדות אשר נקלעו למצוקה כלכלית אינם מסוגלים עוד לשלם משכורות סבירות. בחלק גדול מהמוסדות ניתנות כיום משכורות נמוכות, ואף הן ניתנות באיחור. גם בעבר לא ניתנו בישיבות ובמכונים התורניים משכורות גבוהות באופן יחסי למשכורות הנהוגות במשק, וברוב המקומות אף לא ניתנו לעובדים זכויות סוציאליות הנהוגות בכל מקום אחר כמו הפרשה לפנסיה, ימי מחלה ופיצויים. עובדה זו גם מונעת את התחלופה הנדרשת בצוות

ההוראה בישיבות, שכן גם המבוגרים אינם יכולים להרשות לעצמם לפרוש מתפקידם ולהישאר ללא מקור הכנסה.

המחסור במקומות עבודה והקשיים הכלכליים של המעסיקים גרמו אפוא להרעה בתנאי השכר של העובדים בתוך המגזר החרדי. רבים מועסקים באופן לא רשמי כדי לפטור את המעסיק מחובותיו על פי חוק, כשהשכירים מודעים לכך שאם יסרבו לעבוד באופן לא רשמי לא ימצאו מקום עבודה. הלשנה לרשויות איננה באה בחשבון שכן הדבר אסור מבחינה הלכתית, מאידך הרשויות בעלות התוקף ההלכתי כרבנים ובתי דין חסרים אמצעי אכיפה מינימאליים.

בתקופה האחרונה, ביוזמת משקיעים מחוץ לארץ ובעקבות פעילות של גורמים שונים, גובשו תכניות ליצירת מקומות עבודה לציבור החרדי תמורת שכר נמוך ביותר, בדומה לנהוג במדינות המזרח הרחוק. תכניות אלו זכו לתגובות חיוביות בעיתונות החרדית היות ובמצב הקשה השורר כיום עדיפה אפשרות תעסוקה זו על פני אבטלה. כמדומה שיש בכך לתת דוגמה מוחשית ביותר על קשיי התעסוקה בחברה החרדית.

ו. משבר המועצות הדתיות וועדי הכשרות

המועצות הדתיות הרבות ברחבי הארץ סיפקו גם הן מקומות עבודה רבים לציבור החרדי. המועצות הדתיות ממונות בעיקר לפקח על כשרות המאכלים במפעלים, במסעדות, במלונות ובשווקים ועל הדאגה לכשרות המקוואות והעירוב העירוני. הפיקוח על שמירת הכשרות מחייב העסקת עובדים רבים העוברים מדי יום בכל המקומות שנתונים תחת השגחתם לצורך הפרשת תרומות ומעשרות ובדיקת העמידה בכללי הכשרות. גם רבני ערים ושכונות מקבלים את משכורתם מהמועצות הדתיות. בשנים האחרונות נקלעו המועצות הדתיות למשבר כספי חמור שנגרם בחלקו עקב המשבר ברשויות המקומיות וכך התעכבה משכורתם של רבנים ומשגיחי כשרות חודשים רבים.

הציבור החרדי ברובו איננו מסתפק בהשגחת הרבנות על כשרות המאכלים ועל כן הוקמו באופן עצמאי מערכות כשרות רבות בתוך החברה החרדית [בד"צים]. מערכות כשרות אלו מעסיקות גם הן משגיחי כשרות רבים ומהוות מקור הכנסה חשוב למשפחות רבות במגזר החרדי. חלקן נקלעו גם כן לקשיים תקציביים בתקופה האחרונה ולחוסר יכולת לעמוד בתשלום המשכורות לעובדיהן.

ז. סגירת עסקים

ניהול עסקים קטנים הוא נוהג רווח מאוד בחברה החרדית, שכן פרנסה מסוג זה היא ביסודה תואמת את אורחות חייו של הציבור הזה יותר מאשר עבודה שכירה: יש סוגים של יזמות עסקית שאינם מצריכים לימוד והכשרה מקצועית; בעסקים קטנים רבים יש אפשרות לגמישות בשעות העבודה כך שיינתר גם פנאי למחויבויות אחרות כמו ניהול משק בית אצל נשים או לימודים בכולל אצל גברים. ההחמרה במצב הכלכלי פגעה קשות גם בתחום זה, שכן התחרות, לצד הקטנת הצריכה, גרמו לירידה בהכנסות. עסקים רבים נסגרו כשהם מותרים אחריהם חובות כבדים. כמו כן, עסקים רבים מנוהלים בחוסר מקצועיות ובצורה חובבנית וגורמים בכך הפסדים גדולים לעצמם ולמתחריהם. תכיפות קריסתם של עסקים קטנים בשנים האחרונות מניאה רבים אחרים מהצעד של פתיחת עסק חדש, נוכח ההפסדים הגדולים שנגרמו לעסקים שנחשבו מצליחים מאוד בעבר. גם השגת הלוואות כספיות לצורך פתיחת עסק נעשתה קשה יותר, היות ומלווים רבים חרדים לגורל כספם. עובדה זו מאלצת את מי שמעוניין לפתוח עסק ללוות כסף בריבית גבוהה, שלא אחת היא הגורם העיקרי לכישלון העסק.

ח. התמעטות ההורים התומכים

בעבר היו רוב אברכי הכוללים בנים לאנשים העמלים לפרנסתם, ובחלק גדול מהמקרים היו ההורים בעלי ממון ויכולת לתמוך כלכלית בבנם שחשקה נפשו לעמול בתורה כל ימיו. כיום אנו עומדים כבר בדור שני של אברכים. חלקם הגדול של אברכי הכוללים הצעירים הם עצמם בנים לאברכים מבוגרים יותר שמצבם הכלכלי איננו מאפשר להם לתמוך בילדיהם, המבקשים להמשיך בדרכם ולהישאר באוהלה של תורה. הקושי ניכר היטב גם בנישואי ילדים, כשאברכי הכוללים אשר הצליחו לפרנס את משפחתם בכבוד אינם מסוגלים לעמוד במטלה הכבדה של קניית דירה לילדיהם. גם ריבוי הילודה בדור האחרון צמצם את יכולת ההורים לתמוך בילדיהם, היות ועליהם לחלק את כספם למספר ילדים גדול יותר.

ט. קושי ללוות כספים בגמ"חים

הגמ"חים הרבים הלוואות כספים בחברה החרדית מחזיקים ברשותם סכומי כסף גדולים ביותר שנאמדים במאות מיליוני דולרים. כספים אלו ניתנים בהלוואה לכל דורש לתקופה קצובה תמורת ערבות של נאמנים המוכרים למנהלי הגמ"ח. הלווים בגמ"חים עושים זאת למטרות שונות כמו הרחבת דירה, טיפול רפואי, נישואי ילדים או כל הוצאה אחרת גדולה במיוחד. גם במקרים של קשיי פרנסה ניתן למצוא אנשים שלווים כסף למחיינתם

במטרה לפרוע את חובם לכשירווח להם. רבים ממוסדות החברה החרדית, כשיבות וכוללים, לווים גם הם כספים בגמ"חים לצורך תחזוקתם השוטפת במקרים של מחסור בכסף מזומן. הכספים בגמ"חים מקורם בעיקר בפיקדונות של אנשים המעוניינים לזכות במצוות חסד, והכסף מונח אצלם לצרכים עתידיים.

ההחמרה במצב הכלכלי גרמה מצד אחד לריבוי הפניות לשם קבלת הלוואות ומצד שני למשיכתם של כספים רבים על ידי מפקידים שהוצרכו להשתמש בכספם. לאור זאת קשה היום מבעבר להשיג הלוואה כספית בגמ"חים ויש צורך בהמתנה ממושכת.

הגורמים להגדלת ההוצאה המשפחתית

לבד מהתמעטות ההכנסות של המשפחות החרדיות בשנים האחרונות, ניכרת גם עלייה מתמשכת במשך שנים בסל ההוצאות של המשפחות החרדיות, דבר המעצים עוד יותר את המצב הכלכלי הקשה אליו נקלעה החברה החרדית.

א. הוצאות החינוך

ההוצאה בחברה החרדית עבור שכר הלימוד במוסדות החינוך היא גבוהה ביותר. עבור הבנים בתלמודי התורה משלמים ההורים כמאה דולר לחודש לכל ילד. הסיבה למחיר הגבוה היא משום שתמיכת המדינה בתלמודי התורה רחוקה מלכסות את העלויות הגבוהות. כ-75 אחוזים במוסד "מוכר שאינו רשמי" וכ-55 אחוזים בלבד במוסדות ה"פטור". במוסדות אלו נהוג יום לימודים ארוך, הכולל גם ארוחות צהריים, כשתמיכת המדינה היא רק ליום לימודים קצר. בעבר למדו רבים מהילדים בחברה החרדית במוסדות ה"חינוך העצמאי", הממומנים כמעט במלואם על ידי משרד החינוך, אולם כיום מתחנכים רוב הילדים במוסדות ה"מוכר שאינו רשמי" ובמוסדות ה"פטור".

בישיבות הקטנות (מקבילות לכיתות ט'-י"א) נדרשים ההורים לשלם תשלום חודשי של למעלה ממאה דולר, ואף הישיבות הגדולות (מקבילות לכיתה י"ב ומעלה), שבעבר לא דרשו מההורים שכר לימוד, נאלצות כיום לגבות תשלום טבין ותקילין. עבור חינוך הבנות החרדיות בבתי הספר היסודיים משלמים ההורים סכומים נמוכים יחסית, בדומה לאלה הנהוגים בבתי הספר הממלכתיים, אולם בסמינרים לבנות הם נדרשים לשלם סכומי כסף גדולים, ורבים מהם מתקשים לעמוד בהם. ההחמרה במצבם הכספי של מוסדות החינוך החרדיים והישיבות גורם להעלאה מתמשכת בשכר הלימוד.

ב. הוצאות הדיור

ההוצאות הגבוהות על דיור הן מן הבעיות הקשות ביותר בחברה החרדית. הציבור החרדי רואה חשיבות גדולה במגורים באזורים נפרדים, ללא חילונים או דתיים-לאומיים. כשבחוגים חרדיים מסוימים אף משתדלים להתגורר בשכונה המיוחדת לאותו חוג. על כן מספר המקומות האפשריים למציאת דירה מוגבל מאוד. דבר זה מייקר את עלות הדירות בפרט בערים הוותיקות כירושלים ובני-ברק. בעשרים השנים האחרונות נבנו ערים ושכונות חדשות עבור הציבור החרדי במגמה להוזיל את מחירי הדירות כמו מודיעין-עילית (קרית-ספר), ביתר-עילית, אלעד ורמת-בית-שמש, אולם גם שם עלו מחירי הדירות מהר מאוד ועדיין מדובר בהוצאה גדולה מדי עבור המשפחה החרדית הממוצעת.

מלבד העלות הגבוהה של הדירות, הילודה הגבוהה בציבור החרדי מאלצת משפחות רבות להרחיב את דירתן או לקנות דירה גדולה יותר. גם הוצאה זו היא כבדה מדי עבור המשפחות החרדיות והן נאלצות ללוות סכומי כסף גדולים למטרה זו, או להצטופף בדירות קטנות עם מספר רב של ילדים.

ג. הוצאות נישואי הילדים

הנוהג הקיים בחברה החרדית הוא שהורי הזוג הצעיר רוכשים מכספם את הדירה עבור ילדיהם, כשהורי הכלה משלמים בדרך כלל סכום גדול יותר מהורי החתן. הזוג הצעיר איננו נדרש ברוב המקרים לשלם את המשכנתא, וגם אם הזוג לקח על עצמו חלק מהתשלום מדובר על חלק קטן ביותר. הסיבות לנוהג זה אינן ברורות: האם היה זה הרצון לאפשר לחתן לשקוד על תלמודו ללא טרדות כספיות, או משום שבדרך זו יכול היה אבי הכלה למצוא לבתו חתן כלבבו. המאמרים בעיתונות החרדית והדיבורים הרבים על חוסר ההיגיון בנורמה זו ועל ההכרח בשינויה הועילו במעט לשנות את המצב, אולם עדיין מדובר בתהליך ארוך שעשוי להימשך שנים רבות. על רקע יוקר הדירות במגזר החרדי וריבוי הילודה בחברה זו, מדובר בהוצאה בלתי אפשרית עבור אדם מן השורה, ובוודאי עבור אברכי כוללים במשך שנים רבות. גם הקיצוצים שנעשו בשנים האחרונות במענקי המדינה לזכאי דיור הגדילו את ההוצאה עבור קניית הדירות. לשם עמידה בהתחייבויות נעשים כל המאמצים להשגת הכנסות נוספות בדרכים שונות ובהשגת הלוואות כספיות לטווח ארוך.

מלבד עלות הדירה, הוצאות החתונה עצמה מוטלות גם הן על ההורים והן מגיעות לסכומי כסף גדולים של אלפי דולרים לכל צד. גם בעניין זה נעשו ניסיונות לצמצם עלויות ולהגביל את מספר המוזמנים לשמחה, אולם התחרותיות בתחום זה מקשה מאוד על יישום המלצות אלו.

מנהגים אלו הביאו משפחות רבות מאוד למצוקה כלכלית איומה. עיון בקריאות הרבות המחולקות ברחוב החרדי לשם מגבית עבור משפחות נזקקות מעלה כי ברוב המקרים אבי המשפחה כבר חיתן כמה מילדיו ואיננו יכול עוד לעמוד בנטל.

בחסידות גור תוקנו כבר לפני שנים רבות תקנות מחייבות בנושאים אלו. תקנות אלו הגבילו את מספר המשתתפים בשמחות ואסרו על קניית דירות יקרות עבור הילדים. התקנות הקלו משמעותית על חסידי גור אולם הן אפשריות רק בחסידות מלוכדת ומאורגנת ולא בכלל הציבור החרדי.

ד. עלייה ברמת החיים

בעשרות השנים האחרונות ישנה עלייה הדרגתית מתמשכת ברמת החיים של החברה החרדית. אמנם עדיין מדובר ברמת חיים נמוכה מהמקובל בחברה החילונית, אולם מדובר בתופעה ברורה ביותר. העלייה ברמת החיים מורגשת למעשה בכל התחומים: ביגוד, מזון, כלי רכב, חופשות, מלונות, טיולים בחוץ לארץ ועוד. עלייה זו נראית כעומדת לכאורה בסתירה מוחלטת לטיעונים על ירידה בהכנסות של המשפחות החרדיות. נדמה שהתשובה לכך נעוצה בשני דברים. האחד, בהגדלת הפערים בחברה החרדית; כשמצד אחד ברוב המשפחות ירדה רמת ההכנסה בהשוואה לעבר ואילו במשפחות אחרות עלתה ההכנסה מאוד בעקבות הפריחה של ענף ההי-טק או הצלחה מיוחדת של העסק המשפחתי וכדומה. מנגד חלה ירידה דרסטית במודעות לצורך בחיסכון: בעוד שבעבר הניחו רוב המשפחות כסף למשמרת מתוך דאגה לעתיד, כיום חלק גדול מהמשפחות החרדיות חיות מהיד אל הפה, וההכנסות החודשיות מנוצלות מיד ובמלואן. כך ניתן למצוא משפחות רבות שחיו בעבר ברמת חיים גבוהה ובבת אחת נשבר מטה לחמן והן נשארו מחוסרות כול. שתי נקודות אלו אינן אופייניות דווקא למגזר החרדי ומדובר לכאורה בתופעות כלל-ארציות או כלל-עולמיות.

ה. ההוצאות הרפואיות

בציבור החרדי יש מודעות גדולה לערכו של טיפול רפואי יקר. ניתוח פרטי הוא דבר שכיח, וכן גם נסיעה לחוץ לארץ לשם קבלת טיפול רפואי טוב יותר מהטיפול הניתן בארץ. יש אנשים חסרי כול המשלמים הון עתק עבור הוצאות רפואיות מתוך ביטחון שזוהי חובתם גם על פי התורה. במקרים רבים מגויס הכסף מתרומות של הציבור הרחב. בחלק גדול מהמגביות הנערכות עבור משפחות במצוקה יש התייחסות להוצאות הגדולות עבור טיפולים רפואיים.

תהליכים חברתיים בחברה החרדית

למצב הכלכלי המחמיר בחברה החרדית ולעובדה שאחוז גבוה מהמשפחות החרדיות מתקשות בפרנסתם יותר מבעבר יש השלכות על תהליכים שונים המתרחשים בחברה זו. מטבע הדברים תהליכים כאלו מתפתחים במהלך שנים ארוכות ועל מנת להבחין בהם יש צורך בפרספקטיבה רחבה. מן הראוי לעקוב אחר תהליכים אלה כדי לקבוע מה הן הדרכים הטובות והיעילות ביותר לשיפור המצב הכלכלי החמור אליו נקלעה החברה החרדית.

א. הזדקקות גוברת לארגוני הצדקה

מערכת הרווחה הפנימית בחברה החרדית היא גדולה ומסועפת ביותר. יש מאות ארגוני צדקה וחסד המעניקים סיוע בכל תחום שהוא, החל מחלוקת כספים, מזון, ביגוד וריהוט לנצרכים, וכלה בהשאלת חפצים שונים, בסיוע לחולים, לקשישים, לנכים ולבעלי ליקויים נפשיים ושכליים. המודעות לחשיבות הגדולה של עשיית חסד מושרשת היטב בחברה החרדית. סכומי הכסף הנתרמים למטרות אלו הם גבוהים מאוד ביחס להכנסה הנמוכה בחברה זו. גם מספר המתנדבים לסייע בגופם לנזקקים גדול מאוד. הסיוע ניתן בפעילות התנדבותית בארגוני החסד, בעזרה ראשונה לפצועים ובביקור חולים.

העוני המעמיק בחברה החרדית הגדיל במידה ניכרת את מספר המשפחות הנזקקות לעזרה מארגונים אלו; משפחות שבעבר תרמו כספים לארגונים אלו נאלצות היום לבקש עזרה מחמת מצבם הכספי הקשה. בעבר הייתה ההזדקקות לקבלת צדקה כרוכה בבושה גדולה על ההגעה למצב זה, אולם התרחבות התופעה הקטינה במידה רבה את הבושה הזו וממילא גדל עוד יותר מספרם של הפונים. ריבוי הפונים מצד אחד והתמעטות התורמים מהצד האחר מקשים על ארגוני הצדקה לעמוד בנטל ורבים מהארגונים הללו נאלצים להשיב ריקם את פני המבקשים.

ב. עלייה של גיל הנישואין

אי-יכולתם של הורים רבים בציבור החרדי לעמוד בנטל הכבד של רכישת דירה עבור ילדיהם, גורם במקרים רבים לעיכוב של שנים רבות בנישואיהם של אלה. ריבוי מספרם של צעירים וצעירות מתבגרים אשר נשארים ברווקותם בשל היעדר אמצעים כספיים, מחריף במידה רבה מאוד את המצוקה החברתית בקהילה החרדית. הבעיה מורגשת בפרט בקרב הבנות; שכן בעוד הבחורים שוהים בישיבה יחד עם חבריהם, מתגוררות הבנות בבית הוריהן והתבגרותן שם משפיעה לרעה על האווירה בבית. מאחר שכפי שנהוג

בחברה החרדית, ובמיוחד בקרב הציבור הליטאי, עיקר הנטל הכלכלי בנישואין מוטל על הורי הכלה, מספרן של הבנות המתבגרות שנישואיהן מתעכבים בשל מצבם הכלכלי של הוריהן גדול בהרבה ממספרם של הבחורים המצויים במצב זה. זאת ועוד, העובדה שבחור מבוגר יכול לשאת בחורה צעירה בעוד שמקרה הפוך נדיר מאוד, מקשה את מצבן של הבחורות לעומת הבחורים. בעיה זו היא אחת הבעיות הקשות ביותר המעיקות כיום על החברה החרדית. ניסיונות לפתור אותה באמצעות שינוי הנהוג הנזכר והטלת הנטל על כתפי הזוג עצמו, או לכל הפחות על הורי שני הצדדים באופן שווה לא נשאו פרי. כל החמרה נוספת של המצב הכלכלי עלולה לחדד ולהעצים את ממדי הבעיה.

ג. אווירה קשה

העוני המעמיק בחברה חרדית, בד בבד עם הקשיים הכספיים של רוב מוסדות החינוך החרדי כמו תלמודי תורה, מוסדות החינוך לבנות, ישיבות וכוללים, יוצרים אווירה קשה מאוד בציבור החרדי. יום-יום מתפרסמים ברחוב החרדי – בבתי הכנסת ובישיבות, בעיתונים, בלוחות המודעות ובתיבות הדואר – קריאות חדשות לסייע למשפחה נוספת שנקלעה למצוקה בעקבות פטירת האב או האם או בעקבות נישואי ילדים, ועוד אין ספור סיבות. כמו כן מתרבות הפניות של מוסדות חינוך, ישיבות וארגוני חסד המבקשים את עזרת הציבור עקב החמרת מצבם הכספי. העיתונות החרדית מרבה לכתוב על הקשיים הכלכליים הגוברים והולכים של המוסדות ובתי האב בחברה החרדית.

התרחבות התופעה בתקופה שבה היו המפלגות החרדיות מחוץ לממשלה ולקואליציה יצרה תחושה של רדיפה בקרב הציבור החרדי. הטחות אשמה בשלטון העיון נשמעות בכל הזדמנות ברחוב ובעיתונות החרדית. הדבר גרם לכך שמעט מאוד מחשבה הוקדשה עד עתה לבדיקה מעמיקה של הסיבות שגרמו למצב כה חמור, ולפתרון. בעיקר תולים תקווה בשינוי היחס של השלטונות כלפי הציבור החרדי. יציאתה של מפלגת "שינוי" מהקואליציה בשנה האחרונה וכניסתה של "יהדות התורה" שינו במידה רבה את האווירה, למרות שבפועל נותרו רוב הקיצוצים בקצבאות ובתקציבים כפי שהיו.

ד. קולות הקוראים להשתתפות במעגל העבודה

המצוקה הכלכלית הקשה של החברה החרדית הולידה ביקורת על הנהוג הרווח לפיו רוב הגברים החרדים אינם משתלבים במעגל העבודה. לדעה זו ניתן ביטוי בכמה מאמרים שהתפרסמו בעיתונות החרדית בשנים האחרונות. מאמרים אלו זכו לתגובות נזעמות רבות ולאיומים על מאבק כנגד בעלי דעה זו. יחד עם זאת ישנה עלייה מסוימת במספר הפונים ללימודי הכשרה מקצועית והשכלה אקדמית במכוונים שהוקמו בשנים האחרונות

עבור החברה החרדית. אולם, לעת עתה מדובר במספר קטן יחסית וקשה להצביע על מפנה שחל בנקודה זו בחברה החרדית. ההתנגדות להשתלבות חרדים במעגל העבודה מעוגנת בגישה העקרונית שעל הגבר החרדי לעסוק אך ורק בתורה אך קיימים חסמים רבים נוספים המקשים על השתלבות גברים חרדים במעגל העבודה. על מנת להתגבר על המכשולים הרבים בכיוון זה ישנו צורך חיוני לנתח את החסמים הרבים ולגבש פתרונות מתאימים על מנת לאפשר לצעירים חרדים לפרנס את משפחתם בכבוד.

ה. נטישת הישיבות

תופעת "נוער השוליים" בחברה החרדית מתרחבת והולכת. נוער זה איננו מוצא את עצמו במסגרות הישיבתיות המקובלות והוא משוטט בחוסר מעש ברחובות העיר. בעבר היו אלה בעיקר בני משפחות שלא התאקלמו היטב בחברה החרדית כמו עדות המזרח, בעלי תשובה ובני חוץ לארץ, אולם בשנים האחרונות חלה עלייה גדולה גם בבנים למשפחות מובילות בקהילה החרדית. בעיה זו עולה מדי פעם לסדר היום הציבורי, אולם איש איננו יודע כיצד לטפל בה באופן יסודי. במהלך השנים הוקמו מסגרות ייחודיות עבור נוער זה, גם הקמתו של הנח"ל החרדי נעשתה מתוך ניסיון לתת מענה לבעיה זו. אולם אלה הם פתרונות חלקיים ביותר. הסיבות להתפתחות התופעה הן שונות: מקצתם של הבחורים אינם מתאימים ללימוד האינטנסיבי הנהוג בישיבות; חלקם אינם מוכנים להסתגל לאורח החיים המחמיר; וחלקם ממורמרים מסיבה כזו או אחרת על הורים ומלמדים בפרט ועל החברה החרדית בכלל.

המחסור במקומות לימוד בישיבות גרם לכך שהישיבות מעדיפות את התלמידים ההולכים בתלם ודוחות את מי שאינם כאלה. בעבר ניתן היה למצוא אלטרנטיבות לישיבות בעסקנות פוליטית או בפעילות חינוכית כלשהי כמו בתנועות נוער וכדו'. אולם, כיום כבר לא נותרו כמעט תפקידים כאלו. נדמה שגם למציאות הכלכלית הקשה ישנה השפעה לא מבוטלת על התפתחות נוער השוליים, שכן הצעירים הללו מבחינים מהר מאוד שעתידם הכלכלי בחברה החרדית הוא בעייתי ועל כן הם אינם רואים צורך וכדאיות להישאר במסגרת החרדית הקיימת. נוער זה גם איננו מעוניין לעבור לחברה הדתית לאומית או החילונית שכן גם שם לא צפויים לו חיים קלים, שהרי ללא צבא ולימודים וללא משפחה תומכת יקשה עליו למצוא את מקומו בחברה. כך מתגבשת חברה נפרדת המתאפיינת באורח חיים דתי קליל, בהשתלבות בעבודות שאינן דורשות הכשרה מקצועית ממושכת וביצירת מודל מעורב של אורח חיים חרדי-חילוני.

2 חסמים להשתלבות חרדים במעגל העבודה

בעשרות השנים האחרונות התמעט באופן הדרגתי חלקם של הגברים החרדים במעגל העבודה בישראל, וכיום רובם אינם משתתפים בו. התופעה התרחשה בשל כמה גורמים: הקמתן של מסגרות לימוד לגברים חרדים נשואים ("כוללים") המעניקות מלגות חודשיות ללומדים; נשיאתן של נשים בנטל הפרנסה; מדיניות הקצבאות והסתפקות במועט. תופעה זו גרמה להחמרה גדולה במצבם הכלכלי של בתי האב במגזר החרדי. שיעור ניכר מבני החברה החרדית מוגדר כחי מתחת ל"קו העוני" והערים החרדיות (ירושלים ובני ברק) נכללות בקביעות ברשימת הערים העניות ביותר ב"דו"ח העוני" של המוסד לביטוח לאומי. הקיצוצים הרבים שנעשו בשנים האחרונות בקצבאות הביטוח הלאומי והקיצוץ בתמיכת המדינה במוסדות החינוך, גרמו גם הם להחרפת הבעיה באופן משמעותי.

תופעה זו איננה משליכה רק על החברה החרדית עצמה, היא מהווה בעיה משמעותית עבור המשק הישראלי בכללותו. בשנים האחרונות ננקטו פעולות שנועדו לעודד את יציאתם של גברים חרדים למעגל העבודה. לשם כך הוקמו מכוני הכשרה מקצועית המותאמים במיוחד לאוכלוסייה החרדית ואף נעשו ניסיונות לעודד יזמות עסקית בחברה זאת. אולם נראה שהצלחתם של ניסיונות אלו מוגבלת מאוד.

מסתבר שיש מספר רב של חסמים המונעים את אפשרות הסתייעותם של חרדים רבים במרכזים להכשרה מקצועית או ליזמות עסקית, למרות מצבם הכלכלי החמור. בין הקבוצות השונות המרכיבות את החברה החרדית ישנם הבדלים גדולים ביחס להשתתפות במעגל העבודה, ולכל קבוצה ישנם הקשיים הספציפיים להשתלבותה במעגל העבודה במדינת ישראל. בפרק זה נעשה ניסיון לאתר את החסמים השונים המעכבים או מונעים כליל את כניסת האוכלוסייה החרדית למעגל העבודה. נעשה ניסיון לזהות את הגורמים המייצרים חסמים אלה ולבחון דרכים להתגבר עליהם, מתוך תקווה שהדבר יסייע לרבים בחברה החרדית לעמוד על רגליהם מבחינה כלכלית ולפרנס את משפחתם בכבוד.

חסמים השקפתיים

תפיסת העולם של הציבור החרדי רחוקה במידה רבה מתפיסת העולם הרווחת בחברה הישראלית כולה. הפערים הגדולים בין הקבוצות הללו גורמים לחוסר הבנה עצום בין החברה החרדית לחברה הישראלית הכללית במגוון של נושאים הנוגעים ליחסי דת, חברה ומדינה. נדמה שגם בנושא של שילוב חרדים במעגל העבודה קיים חוסר הבנה רב בחברה הישראלית בנוגע למניעים ההשקפתיים המדריכים את החברה החרדית. החסמים ההשקפתיים הינם למעשה החסמים החזקים ביותר להשתלבות חרדים במעגל העבודה, על כן מן הראוי להקדים בקצרה את הנקודות העיקריות בעניין זה.

א. העיסוק בתורה פוטר מעיסוק עבור הפרנסה

השקפת העולם הרווחת בעולם החרדי בכלל ובציבור הליטאי בפרט היא שהשקידה על לימוד התורה פוטרת את האדם מכל טרחה לפרנסתו, והעוסק בתורה מובטח לו שהקב"ה ישלח לו את פרנסתו בדרך כלשהי. ההשקפה מבוססת על מאמרי חז"ל ובאמצעותה דירבנו גדולי ישראל בדור האחרון את רוב בני הישיבות להישאר באוהלה של תורה גם לאחר נישואיהם. ההצלחה בתחום זה הייתה מעל ומעבר למצופה, ובמשך עשרות שנים נשארו רוב בוגרי הישיבות מחוץ למעגל העבודה והצליחו לפרנס את משפחתם בדרך זו או אחרת. ראשי הישיבות הצליחו לגייס תרומות נכבדות מאוד מגבירים בחוץ לארץ על מנת להחזיק את עולם הישיבות, כשהמדינה גם היא מתקצבת במידה כזו או אחרת את עולם התורה. הגידול העצום של עולם הישיבות במשך עשרות שנים, בציבור האשכנזי והספרדי, סיפק את המשרות התורניות הרבות שנדרשו לאברכי הכוללים.

ברוב המקרים לאחר מספר שנים לא רב מצאו רוב האברכים לעצמם משרות תורניות, אם בהרבצת תורה בישיבות הרבות שנפתחו בקצב מעורר השתאות, או בההדרת ספרים תורניים במכונים שונים. כמו כן פנו רבים לתחום ההלכתי ושימשו כרבנים או דיינים במקומות שונים ברחבי הארץ. אברכים שלא מצאו לעצמם משרה תורנית פנו בדרך כלל לעיסוק כלשהו בתוך החברה החרדית, ככתיבת סת"ם, הוראה בתלמוד תורה, או השתלבות בעשייה או בעסקנות בארגוני החסד או בתחום הפוליטי. גם הפונים לעבודות אחרות או לפתיחת עסקים כלשהם עשו זאת בדרך כלל בתוך הקהילה החרדית. מעטים בלבד פנו לפרנסה באמצעות לימוד מקצוע או פתיחת עסק מחוץ לחברה החרדית.

בשנים האחרונות חלה האטה משמעותית בקצב הגידול של עולם הישיבות, אך מספר האברכים כיום גדול פי כמה ממספרם לפני כעשרים שנה. לאור התפתחות זו פחתו במידה רבה סיכוייהם של אברכי הכוללים למצוא לעצמם משרה תורנית בעולם הישיבות

ובעקבות זאת גדל מספרם של האברכים המבוגרים בכוללים. כמו כן הפחיתה המדינה באופן משמעותי את תמיכתה בישיבות וגם לעובדה זו ישנה השפעה על אי-יכולתן של הישיבות להעסיק אנשי צוות חדשים.

בעבר סברו אחדים מגדולי ישראל שהכוללים מיועדים אך ורק לקבוצה מצומצמת של תלמידי חכמים בעוד שרוב בוגרי הישיבות אמורים להתפרנס מיגיע כפיהם. ואולם בפועל, מעולם לא נערכה ברירה וכל דורש מצא את מקומו בכולל. כיום כמעט שלא ניתן ביטוי לעמדה זו ויהיה קשה מאוד לערוך הבחנה בין האברכים ולאפשר רק למקצתם להישאר בכולל. כמו כן, העובדה שכיום כבר מדובר בדור שני של אברכים שגם אבותיהם לא עבדו לפרנסתם, גרמה לכך שרובם של אברכי הכוללים אינם רואים את עצמם בשום אופן שהוא משתלבים במעגל העבודה. כאמור, התופעה שכיחה יותר בציבור הליטאי שכן הציבור החסידי והספרדי השתלבו לאורך השנים במידה רבה יותר במעגל העבודה, אולם במהלך השנים התרחבה התופעה גם בחוגים אלו.

ב. האמונה והביטחון בה' פוטרם ממחשבה על העתיד

השתלבות במעגל העבודה כמעט איננה אפשרית ללא תקופת הכשרה או לימוד מקצוע כלשהו. ואולם, בחברה החרדית נתפסת הדאגה לעתיד כסותרת את האמונה והביטחון בה'. האמירה "אל תִּצַּר צרת מחר כי לא תדע מה ילד יום" (סנהדרין ק, ב), מתפרשת אצל רבים כפטור מדאגה לעתיד, השקפה שרווחת בציבור החרדי. גישה מציאותית ומחשבה על העתיד נחשבות כחולשה וכחסרון אמונה. כך אנו מוצאים עובדים רבים שאינם דואגים לעצמם לתכנית פנסיה ליום שבו לא יוכלו להמשיך בעבודתם. גם הצטרפות לתכניות ביטוח שונות נדמית לרבים כאי-אמונה שהכול בידי שמיים.

השקפה זו יוצרת מצב פרדוקסלי. אברכים רבים הנמצאים בכולל חרף סבירות גבוהה שיאלצו במהלך השנים הקרובות לחפש לעצמם מקור הכנסה אחר, נמנעים מלפעול כנדרש מהם להתפרנס מעבודה או מעסק כלשהו בבוא היום. ולאלו שכבר הגיעו למצב של צורך במקור הכנסה אחר אין את האפשרות לעשות זאת, היות וחסרים להם הזמן והכסף הנדרשים לשם כך. הם נאלצים לפנות לקבלת צדקה וסיוע מארגוני החסד והרווחה הנפוצים בציבור החרדי.

השקפה זו מקשה על כל מי שמעוניינים להתריע מפני העתיד להתרחש אם לא ייעשה שינוי משמעותי בנוהג הקיים. הם נדחים בטיעון שאי אפשר לעולם לצפות את העתיד ושדרכים רבות לו לקב"ה למנוע כל התרחשות שלילית. לשם כך מגייסים גם את הטיעון שאזהרות דומות נשמעו כבר לפני עשרות שנים עם הקמת הכוללים, ובניגוד לכל התחזיות פרח עולם הישיבות במשך שנים רבות.

ג. כל אחד יכול להצליח

בקרב הציבור החרדי רווחת ההשקפה כי ההצלחה בלימוד התורה איננה תלויה דווקא בכישורים ובכישורונות אלא במידת הרצינות והמאמץ המוקדשים ללימוד. עמל התורה וההתמדה קובעים במידה רבה את מעמדו של תלמיד ישיבה, לא פחות מהזיכרון, ההבנה ומהירות התפיסה. כמו כן מקובל לחשוב כי תמיד יכול האדם לשנות את התנהגותו. גם אם התרשל במשך שנים מלימודו יכול הוא עדיין לזכות להיות תלמיד חכם אם ישנה את דרכו. בעולם הישיבות נפוצים סיפורים רבים על גדולי ישראל בכל הדורות שמתחילה היו קשי הבנה או שהתרשלו בלימודם ובזכות החלטה נחושה השתנו מן הקצה אל הקצה. למשל, על רבי עקיבא שהיה גדול חכמי ישראל מסופר, כי רק בגיל ארבעים התחיל ללמוד את אותיות ה-א"ב. מסיבה זו ישנה התנגדות עקרונית לכל ניסיון לקבוע כבר מגיל צעיר מי נועד להיות תלמיד חכם ומי לא, וכך גם לא ניתן להקים מסגרות שונות אשר יכשירו את הצעירים לחיי המעשה בטיעון שהם אינם מתאימים להיות תלמידי חכמים. בשנים האחרונות אמנם הוקמו מעט מסגרות כאלו, אולם הן מיועדות לצעירים שכבר נפלטו מהמסלול הישיבתי וזו הייתה הדרך היחידה להשאירם בחברה החרדית. גישה זו שלא ניתן לקבוע מי יצליח בלימודו יותר ומי פחות גורמת גם להתנגדות לקבוע, מי מאברכי הכוללים ראוי להישאר בכולל ומי למצוא את פרנסתו ביגיע כפיו.

ד. עמידה בניסיונות

תפקידו של האדם בעולם הוא להתמודד יום-יום עם הניסיונות המקשים עליו את שמירת המצוות. ככל שירבו הקשיים כך יגדל שכרו על התגברותו עליהם. תפקידו של יצר הרע הוא לפתות את האדם לעבור עבירות וגדלותו של האדם ניכרת בכך שהוא עומד בניסיון. הניסיונות באים לבחון את אהבתו של האדם לקב"ה ואת אמונתו בו וכל כישלון ואי-עמידה בניסיון מוכיחים את היחלשותן של האמונה והמסירות לבורא העולם. על מנת לבחון את אמונתו התמימה בה' של אברהם אבינו זימן לו הקב"ה עשרה ניסיונות, בהם אחד שבחן אם יאות להקריב לו את בנו יחידו. הקשיים הכלכליים מתפרשים אצל רבים בציבור החרדי כניסיון: האם יעזבו את לימודם על מנת להשיג רווחה כלכלית? הדבקות במסגרת הכולל מעידה על אמונה חזקה וויתור על הבלי העולם הזה לשם השגת המטרה החשובה של לימוד התורה. הניסיון וההתמודדות הם של המשפחה כולה – האם יעמדו בתנאים של חיי דוחק וצער על מנת שאבי המשפחה יוכל להתמיד בלימוד התורה?

ה. התנגדות ללימודים ולתארים אקדמיים

גם במקרים בהם גמלה בלבו של האברך ההחלטה לצאת ולעשות לפרנסתו, ישנה התנגדות עקרונית ללימודים אקדמיים, מכמה סיבות. ראשית, העולם האקדמי נתפס כמתחרה לעולם הישיבות, שכן בעוד שבעיני החברה החרדית כל לימוד מלבד לימוד התורה איננו אלא מכשיר לרכישת מקצוע, הרי שבעולם הרחב ישנה חשיבות לעצם הלימודים, כשהתואר ומספר שנות הלימוד קובעים את מעמדו של האדם בחברה. השקפה זו היא שלילית בעיניים תורניות ועל כן ישנה התנגדות רבה ללימודים אלו. לעומת זאת הלימודים המקצועיים והטכניים זוכים להסכמה רחבה יותר, שכן הם נתפסים כמכשיר מקצועי בלבד. זאת ועוד, בתחומים אקדמיים רבים ישנה בעיה עם תוכני הלימוד, המכילים במקרים רבים תפיסות עולם המנוגדות להשקפת העולם הדתית והאמונית. מסיבות אלו ישנה התנגדות לקבלת תארים על לימוד מקצוע, ואמנם, בחלק מהמכונים החרדיים הלימודים אינם מזכים את התלמיד בשום תואר. לאור האמור, העדיפות בחברה החרדית היא לעיסוקים שאינם מחייבים לימודים, כמו מסחר, ייבוא וייצוא, מתן שירותים, או עיסוקים בעבודות קודש ככתיבת סת"ם – ספרי תורה, תפילין ומזוזות.

ההתנגדות ללימודים גבוהים רווחת בחברה החסידית, אשר איננה רואה פחיתות כבוד בעיסוק במסחר ובעבודות בעלות מעמד חברתי נמוך. בחברה הליטאית, לעומת זאת, מעוניינים היוצאים לעולם המעשה בפרנסה מכובדת. לכן, למרות העובדה שמספר היוצאים למעגל העבודה גדול יותר בחברה החסידית, הרי שבמכונים להכשרה מקצועית ואקדמית מורגשת נוכחות גבוהה יותר של בוגרי ישיבות ליטאיות.

ו. התבדלות מהחברה החילונית

התבדלותם של החרדים במדינת ישראל היא כיום אחד המאפיינים המובהקים של חברה זו. האדם החרדי כמעט איננו בא במגע קרוב עם כלל החברה, מלבד במפגשים קצרים בבנק או בחנות. הציבור החרדי איננו מתגייס לצה"ל, הוא מתגורר ברובו בשכונות ובערים נפרדות, וברובו איננו משתתף בשוק העבודה הישראלי, כשגם התקשורת החילונית ובפרט הטלוויזיה והעיתונות אינם מוכרים לו על פי רוב.

חלק גדול מההצלחה של החברה החרדית בעשרות השנים האחרונות למונע כמעט לחלוטין תופעה של נטישת צעירים, נובע ללא ספק מהתבדלות זו. החשש הגדול הוא שמא שינוי המגמה של לימוד בכוללים והגדלת ההשתלבות במעגל העבודה יגרום לפריצת הסכר. זו היא גם הסיבה להתנגדות הרבה סביב המגמות של שילוב חרדים בצה"ל במסגרת הנח"ל החרדי. קיים חשש כי ההשתלבות של חרדים בצה"ל ובמעגל

העבודה עלולה לטשטש את ההבדלים בין החברה החרדית לחברה הדתית-לאומית במדינת ישראל. ללא ספק, יש צדק רב בחששות אלו, בפרט נוכח הגידול העצום בשנים האחרונות בנוער השוליים ברחוב החרדי, בריבוי החרדים המתפקדים למפלגות חילוניות ובמספר גדל והולך של חרדים הגולשים באינטרנט. ניתן לראות באופן ברור שאברכים שיצאו למעגל העבודה שינו תוך תקופה קצרה את סגנון לבושם, סגנון דיבורם ואורח חייהם. אברכים שיצאו מן הכוללים והיו ל"בעלי-בתיים" עובדים לפרנסתם מזוהים בקלות וזוכים ליחס של הסתייגות בקרב אברכי הכוללים.

ז. הסתגרות מפני התרבות המערבית

החברה החרדית במדינת ישראל הצליחה ליצור מסגרת המנתקת את רוב הציבור החרדי כמעט לחלוטין מכל מידע על הנעשה בעולם הגדול, בפרט בעניינים הנוגדים את אורח החיים הדתי. אורח החיים החילוני זר לחלוטין לצעיר החרדי וידעיותו אודותיו מעטות מאוד. הציבור החרדי בחלקו הגדול איננו נחשף לספרות הכללית, לעיתונות החילונית ולטלוויזיה. בעיתונות החרדית אין אזכור למעשי רצח, אונס, שוד, ולמשחקי ספורט. גם צפייה בסרטים בקולנוע או בהצגות בתאטרון אינה באה בחשבון בחברה החרדית. לדוגמה, לפני מספר שנים התנהל מאבק עז כנגד חדירת סרטי הווידאו לציבור החרדי ובפרט בהסרטת שמחות, היות והדבר גרם לרבים לצפות בסרטים נוספים.

חדירת האינטרנט לציבור החרדי ממוטטת חומה זו, שכן היא מאפשרת נגישות לכל מידע אפשרי. מסיבה זו נרתמו כל בתי הדין והרבנים בחברה החרדית לאסור איסור מוחלט על השימוש באינטרנט. אולם בפועל לא ניתן ליישם את האיסור, בפרט במקומות העבודה שבהם הפך האינטרנט לכלי שימושי חיוני ביותר. בנקודה זו עומדת הנהגת הציבור החרדי אובדת עצות, מחוסר יכולת לעצור את התופעה. עובדה זו הגבירה את הרתיעה ואת החשש מיציאתם של חרדים לשוק העבודה, שכן במקרים אלו לא ניתן כבר למנוע את חשיפתם לאורח החיים החילוני. קיים חשש כי חשיפתו הפתאומית של הצעיר החרדי, שבמשך שנים רבות היה מנותק לגמרי מההווי של העולם הגדול, תהיה הרסנית לאורח חייו.

ח. חובת הציות לגדולי התורה

ההישענות בכל פרט ופרט באורח החיים על הוראותיהם של הרבנים וגדולי התורה, היא אחד מהעקרונות המהותיים ביותר בחברה החרדית. אצל החסידים נכלל הדבר ב"אמונת חכמים" שהיא מיסודות החסידות, כלומר הציות לצדיק (האדמו"ר) בכל עניין ועניין, גם כשהדברים אינם מובנים על פי השכל הישר. בציבור הליטאי נקרא הדבר "דעת תורה",

כשגם כאן המשמעות היא לא להסתמך על מחשבה ריאליה ושכל ישר, אלא לפעול על פי ההשקפה הנשמעת מגדולי התורה וראשי הישיבות, שכן דעת התורה היא המכרעת בכל דבר, והבנתנו אנו איננה רלוונטית. גדולי התורה והאדמו"רים קובעים הן בענייני הפרט, כמו קביעת שידוך, קביעת מקום מגורים ולימודים, ביצוע טיפול רפואי וכדו', והן בענייני הכלל כמו השתתפות בבחירות, עריכת עצרות והפגנות, התנהלות פוליטית של המפלגות החרדיות ועוד. גם התפתחות הכוללים בדור האחרון הייתה בעידודם ובהכוונתם של גדולי הדור, וללא הסכמתם המפורשת קשה לראות כיצד ניתן יהיה לבצע שינוי כלשהו בנורמה זו. גם החמרת המצב הכלכלי לא תצליח להניע אברכים רבים לצאת לעמול לפרנסתם, כל עוד וגדולי התורה לא יביעו במפורש דעה חיובית בכיוון זה. אמנם באופן פרטי פעמים רבות מורים גדולי התורה למתייעצים עמם למצוא מקום עבודה, אולם לעת עתה לא נתן לכך פומבי איש מגדולי התורה. אדרבה, המשמעות הברורה של דבריהם היא שעל אברכי הכוללים להתחזק בלימודם חרף החמרה הקשה במצב הכלכלי. העיתונות החרדית נמנעת במכוון מהבעת עמדה חיובית בכל הנוגע לפעולות הנעשות בעניין שילוב הגברים בחברה החרדית במעגל העבודה, מחמת מחויבותה להציג אך ורק עמדות שזכו להסכמתם של גדולי התורה.

ט. ירידת הדורות

העיקרון של "ירידת הדורות" מופיע רבות כבר בדברי חז"ל. על פי כלל זה חלה ירידה מתמדת במהלך הדורות בתחומי הרוח, ביראת שמים, בידיעת התורה ובהבנתה. לעובדה זו ישנה השפעה רבה ביחס הניתן בכל עניין לדברי הגדולים בדורות הקודמים, בין אם מדובר בפסיקה הלכתית או בהבנת סוגיות הגמרא ובין אם מדובר בענייני השקפה, הנהגת מידות ודרך ארץ. בכל נושא מסתמכים החרדים על דברי חז"ל ודברי ראשונים ואחרונים. זוהי הסיבה לכך שתמיד ניתנת הבכורה לדעתם של הזקנים ביותר בין גדולי התורה, שכן הם זכו לדעת ולהכיר טוב יותר את גדולי הדור הקודם, מלבד העובדה שגם הם עצמם שייכים לדור אחד קודם לגדולי התורה הצעירים. חובה על כל רב ומורה הוראה או מנהיג רוחני להמשיך את קודמיו, והוא איננו יכול לחלוק על דבריהם ולשנות מהדרך בה הלכו. במקרים חריגים בהם בחרו רבנים ומנהיגים לנקוט עמדה שונה מעמדת הגדולים שלפניהם, עליהם לנמק את השינויים והתמורות המצדיקות שינוי זה ואשר מחמתם ניתן לטעון שגם גדולי הדור הקודם היו משנים את הוראתם במקרה זה. אמנם במרוצת הדורות ישנם מספר גדולים אשר זכו למעמד מיוחד ויכלו להכריע מדעתם בניגוד לדעת קודמיהם, כדוגמת האר"י והגר"א (הגאון מוילנא), אולם מדובר במקרים נדירים ולא שגרתיים. לאור זאת, גם אם ימצאו כיום גדולים בתורה שיביעו את דעתם שיש לשנות את הנוהג הקיים לפיו כל תלמידי הישיבות ממשיכים שנים רבות את

לימודיהם בכולל, הם יתקשו מאוד לשכנע בכך את כלל הציבור, שכן ההישארות בכוללים נחשבת הוראה של גדולי הדור הקודם ובפרט של החזון אי"ש, הרב שך, והסטייפלר (הרב ישראל יעקב קנייבסקי). על גדולי התורה תהיה מוטלת המשימה להסביר במה נשתנו הנסיבות מהדור הקודם ומדוע ניתן לומר שגם הרבנים הקודמים היו מודים בצורך לשנות נוהג זה היום.

י. כיום לא ניתן לשלב לימוד תורה עם עבודה

ברבים מן המקורות מופיע הצורך לשלב תלמוד תורה עם מלאכה. על פי המסופר בש"ס רבים מחכמי התלמוד עסקו במלאכות שונות לפרנסתם, וכך נהגו רבים מגדולי ישראל בכל הדורות, כמאמר המשנה הידועה במסכת אבות "כל תורה שאין עימה מלאכה סופה בטילה" (אבות ב, ב). אולם הדעה המקובלת בחברה החרדית היא שאמירות אלו כבר אינן רלוונטיות כי בשל "ירידת הדורות" כבר לא ניתן היום להגיע להישגים גבוהים בלימוד התורה בד בבד עם העיסוק במלאכה, דבר שהיה אפשרי רק בדורות קודמים שהיו בעלי כוחות גדולים יותר. על פי השקפה זו, אם יעמלו כולם לפרנסתם עלולה התורה להשתכח מישראל ובמקרה כזה מותר אף לעבור על הלכות מפורשות על מנת לשמור על התורה, כפי שנפסק "עת לעשות לה", הפרו תורתך" (תהילים קיט, קכו).

יא. הישענות על גבירים ועל המדינה בהחזקת לומדי התורה

על פי המבואר בדברי חז"ל לימוד התורה הוא מעמודי התווך של העולם. זכות לימוד התורה מגינה על לומדי התורה עצמם ועל כל הסובב אותם. בפרט מגינה זכות התורה על מחזיקיה, כלומר על התומכים בלומדיה. חובתו של כל יהודי להקדיש את עתותיו הפנויות ללימוד התורה ואם איננו יכול לעשות זאת עליו, לפחות, לכלכל את לומדי תורה. לימוד התורה מגן מפני כל נזק כמו מלחמה וזכות התורה יכולה להציל אף רשעים ועוברי עברה.

זו היא הסיבה להשקפה הרווחת בקרב רבים מלומדי התורה, שהתמיכה שהם מקבלים מתרומות נדיבים ומתקציב המדינה ניתנת להם בזכות ולא בחסד, ועל כן, בכל מקרה של קיצוצים בתמיכה זו אנו נוכחים בתגובות של כעס כלפי המקצצים. במיוחד ניכר הדבר ביחס למדינה, אשר עצם קיומה איננו זוכה ללגיטימציה בחברה החרדית מסיבות שונות, בעיקר מחמת התנהלותה שלא על פי התורה וההלכה. תמיכת המדינה במוסדות התורה נתפסת כזכות קיום למדינה, ובהיעדרה מאבדת המדינה את זכות קיומה. גם כלפי נדיבים אנו עדים ליחס דומה. בעודם תורמים סכומי כסף גדולים להיכלי התורה הם אינם זוכים למידה רבה של כבוד והוקרה ואילו כשהם מפחיתים את תמיכתם הם נתקלים בכעס רב

ובהתמרמרות. הבעת עמדה על ידי גורמי השלטון או הנדיבים על הצורך של חלק מלומדי התורה להצטרף למעגל העבודה, נתפסת בעולם הישיבות כחוסר הבנה משווע בנוגע לתרומת הישיבות לעם ישראל.

זו היא גם ההתייחסות של תלמידי הישיבות כלפי הגיוס לצה"ל, היות ועל פי תפיסת עולמם הם תורמים לביטחון המדינה לא פחות, ואף יותר, מחיילי צה"ל. השקפת עולם זו איננה מובנת כלל לעומדים מחוץ לעולם התורה והיא מתפרשת ככפיות טובה וכטפילות. זהו, ללא ספק, אחד ממוקדי הוויכוח הנוקבים ביותר הגורמים לקיטוב הדעמוק בין החברה החרדית לבין החברה החילונית במדינת ישראל.

יב. אי-אימון בכוונת גורמי השלטון ואיסור התחברות לרשעים

החשדנות והעוינות בחברה החרדית כלפי הציבור החילוני בכלל וכלפי גורמי השלטון בפרט היא רבה מאוד. שורשי העוינות הזאת נעוצים בעבר של עשרות שנים, במאבקה של היהדות האורתודוקסית במאה הקודמת בתופעת החילון אשר הקיפה את רוב יהדות אירופה. כל ניסיון התערבות של העולם החילוני באורח החיים החרדי נתפס מיד כניסיון לפגוע בערכים הדתיים והאמוניים של העולם החרדי, על מנת לגרום לנטישה של הדת. מסיבה זו נדחית כל כוונה חיצונית לסייע לחברה החרדית, גם אם מדובר לכאורה בעניינים שאינם נוגעים כלל לנושאים עקרוניים. זו היא גם הגישה שהנחתה בעבר חלקים גדולים בחברה החרדית להימנע מקבלת תקציבים מהמדינה עבור מוסדות החינוך והישיבות. העובדה שרוב מוסדות החינוך והישיבות בציבור החרדי מתוקצבים כיום על ידי המדינה קיבלה צידוק בעיקר מחמת ההכרח ומתוך קביעה ש"אנו מקבלים את כספינו שלנו שהרי גם אנו משתתפים בתשלומי מסים ואנו זכאים לתקציבים כמו כל תושבי המדינה". מסיבה זו גם בקרב רבים בחברה החרדית הסבורים שיש צורך לפעול להשתלבות חרדים במעגל העבודה, ישנה רתיעה משיתוף פעולה עם גורמי השלטון. רתיעה זו התגברה מאוד עם הצטרפותן של מפלגות אנטי דתיות לשלטון ודחיית המפלגות החרדיות משותפות בקואליציה, שכן במקרה כזה ישנה תחושה ממשית של רדיפת הדת על ידי השלטונות. עם פרישתה של שינוי וכניסתה של יהדות התורה לקואליציה בשנה האחרונה, נחלשה במקצת רתיעה זו.

מלבד אי-האימון ישנה התנגדות עקרונית להשתתפות עם "רשעים", השתתפות שנתפסת כשליטת גם אם מדובר במטרות חיוביות לגמרי. התנגדות זו היא הבסיס לעמדתה של העדה החרדית לאסור על השתתפות בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות והיא שעמדה מאחורי הימנעותם של המפלגות החרדיות במשך שנים רבות, עד 1977, מהצטרפות

לקואליציה. אדם חרדי המשתף פעולה עם גורמי השלטון בעניין זה עלול להיתקל בתגובות חריפות, גם מאנשים המסכימים באופן עקרוני עם פעולות אלו.

יג. חשש מניצחון אויבי היהדות החרדית

בשיח הציבורי במדינת ישראל עלו בשנים האחרונות טענות רבות כלפי הציבור החרדי על כך שמצד אחד הוא איננו נוטל חלק בנטל הביטחוני והכלכלי, רוב בניו אינם מתגייסים לצה"ל ושיעור השתתפותם בשוק העבודה נמוך משל כל מגזר אחר, ומנגד, הציבור החרדי נהנה יותר ממגזרים אחרים מקצבאות שונות, כמו קצבת ילדים של הביטוח הלאומי או מתקציבי משרד הדתות. טענות אלו אף היוו את הבסיס לעליית כוחן של מפלגות שהבטיחו לפעול בכיוון זה, לדאוג לחלוקת הנטל בצורה שווה בין כל המגזרים ולקצץ בקצבאות הנזכרות. החברה החרדית נאלצה לעבור לעמדת מגננה וניסתה לדחות את הטענות הללו באופנים שונים, אם בדרך של הסברה על צדקת הדרך של הציבור החרדי ואם בדרך של הכחשת העובדות או העלאת טענות נגדיות על קיפוח המגזר החרדי וכדו'. כל התגייסות של גורמים בחברה החרדית לפעול להשתתפות גבוהה יותר של חרדים בצה"ל או בשוק העבודה עלולה להתפרש כיום כהודאה בדיעבד בצדקת הטענות שהועלו כנגד הציבור החרדי, על אף שלכאורה מדובר בפעולות מחויבות המציאות מכוח המצב הקיים של החמרת הקושי הכלכלי במגזר החרדי. סיבה זו יש בכוחה להרתיע רבים וטובים מלפעול, גם אם מדובר בפעילות ללא שיתוף פעולה עם גורמים חילוניים, אלא עם גבירים חרדים המעוניינים לסייע מכספם ביצירת מקומות עבודה לחרדים ובהכשרת צעירים חרדים לעבודה.

יד. שעת השמד

"שעת השמד" הוא מושג הלכתי. משמעותו היא שבעוד שבדרך כלל קובעת ההלכה שפיקוח נפש דוחה את כל התורה, הרי שבמקרה שהדרישה לעבור על התורה באה מצדם של גויים המעוניינים להעביר יהודי על דתו, מחויב היהודי למסור את נפשו על כך, אף אם מדובר במנהג פשוט כדוגמת צבע השרוכים של הנעליים (ערקתא דמסאני). בתקופה האחרונה נעשה ניסיון להשתמש בהלכה זו כנימוק להימנעותו של הציבור החרדי מהשתלבות במעגל העבודה, שכן כעת מדובר בכוונה של השלטון החילוני להכריח את בני הציבור החרדי להפסיק את לימודיהם בכוללים ועל החרדים להתנגד לכך בכל תוקף עד כדי מסירת נפש. קשה אמנם לקבל את הטיעון הזה כתקף מבחינה הלכתית, אולם ללא ספק הוא מבטא היטב הרגשה הרווחת בקרב אברכי הכוללים, כי מנסים לאלץ אותם לעזוב את לימוד התורה מתוך רצון לעקירת הדת.

טו. החשש מגיוס לצה"ל

תלמידי הישיבות זכאים לדחייה משירות בצה"ל כל עוד הם עונים להגדרת "תורתו אומנותו", הגדרה המותנית בכך שהתלמיד נמצא במשך כל ימות השנה אך ורק במסגרת ישיבתית ואיננו מתפרנס משום עבודה או מסחר. הגיוס לצה"ל נתפס בחברה החרדית כסכנה רוחנית חמורה ביותר ועל כן נמנעת מצעירים רבים היכולת להשתלב בצורה כלשהי במעגל העבודה. החשש להתגייס לצבא נובע בעיקר מחשש לפגיעה באורח החיים הדתי, בענייני צניעות, שמירת השבת ושמירת הכשרות וכדו'. זוהי גם הסיבה העיקרית להתנגדות העזה להקמת גדוד הנח"ל החרדי, ואפילו עבור נערים שאינם מתאימים למסגרת הישיבתית.

מלבד זאת קיימת הסתייגות השקפתית בציבור החרדי כלפי צה"ל המשדר תחושת כוחנות ויומרה להשיג ביטחון לתושבי מדינת ישראל בכוח הזרוע. תחושה זו מכונה בשם "כוחי ועוצם ידי" ע"ש הפסוק בספר דברים (ה, יז) בו מוזהר עם ישראל שלא לבטוח בכוחו הוא להשיג את עושרו וביטחונו אלא להכיר בכך שהכול נגזר מאת הקב"ה.

כמו כן מסתייגת החברה החרדית מהזדהות עם התנועה הציונית ועם מדינת ישראל שקמה בעקבותיה. הסתייגות זו באה בעקבות מאבקים על רקע דתי והשקפתי במהלכן של כמאה שנה, והיא גורמת להימנעות החרדים משימוש בסמלי המדינה כמו הדגל וההמנון. ההתגייסות לצה"ל מסמלת גם את ההזדהות עם הרעיון הציוני ומגבירה את הרתיעה בחברה החרדית.

טז. הסתפקות במועט

ההתרחקות ממותרות ומרמת חיים גבוהה נחשבת לאחד האידאליים המובהקים בחברה החרדית. ההתמסרות ללימוד התורה חרף הקשיים הכלכליים הכרוכים בכך מושרשת היטב בלב בוגרי מערכת החינוך החרדי. לומדי התורה מייחסים חשיבות מיוחדת להסתפקות במועט והדבר נחשב אף לתנאי לעלייה בתורה, כפי שנאמר במשנה במסכת אבות: "כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל, אם אתה עושה כן אשריך וטוב לך, אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא." (אבות, ו, ז) גם אם בפועל רבים אינם מגשימים אידאל זה, הם בוודאי רואים בו מטרה נכספת. לאור זאת, כל עוד ההכנסה של האברכים מספיקה למחייתם ולו גם בדוחק, לא יצאו לחפש מקור הכנסה אחר. גדולי התורה המהווים דמות ומופת לחברה החרדית, מנהלים בעצמם – בפרט בציבור הליטאי – אורח חיים סגפני בבתי פשוטים. צפיפות הדיור בציבור החרדי היא גבוהה ביותר בעיקר מחמת ילודה גבוה, אולם רוב רובם של האברכים לא יחפשו עבודה על מנת

לרכוש דירה מרווחת יותר. כך אנו עדים למספר גדול מאוד של נזקקים לקבלת סיוע מארגוני הצדקה, שלא מעלים על דעתם אפשרות של לימוד מקצוע או של פתיחת עסק.

יז. סוגיית ההזדקקות לצדקה

רצונו הטבעי של האדם הוא לעמוד ברשות עצמו ולא להזדקק לחסדיהם של אחרים. גם כשיש באפשרותו להיות סמוך על שולחנם של אחרים הוא יעשה כמיטב יכולתו על מנת לפרנס את עצמו. גם במקורות התורניים אנו מוצאים הסתייגות מנטילת צדקה ומהזדקקות לטובתם של אחרים, אלא שמסיבות שונות התרופף ערך זה בקרב הציבור החרדי. מסתבר שאומצה הגישה כי ההכרח לחזק את לימוד התורה בדורנו מחייב הזדקקות לתרומות. בפועל נפרצו לגמרי הגבולות ואנשים רבים פושטים יד בקלות יתירה ומנצלים כל אפשרות להיתמך על ידי ארגוני צדקה וחסד, גם כשאין הכרח בדבר. התופעה שכיחה גם בקרב מי שאינם מנצלים את זמנם לשקוד על לימוד התורה ובכל זאת אינם רואים חיסרון בקבלת צדקה. מסיבה זו הם אינם רואים צורך להתאמץ לפרנס את משפחתם בכוחות עצמם.

יח. חוסר מודעות לחובת הבעל לפרנס

הקמת הכוללים בדור האחרון התאפשרה במידה רבה הודות לחינוך שקיבלו הבנות בסמינרים, לפיו עליהן ליטול על עצמן את עול הפרנסה על מנת לאפשר לבעליהן לשקוד על לימוד התורה. האידיאל של רוב בוגרות הסמינרים היה למצוא בעל שיראה את ייעודו בחיים אך ורק בלימוד התורה. בניגוד לנהוג בעבר – עת רוב הנשים היו עקרות בית, מתוך השקפה של "כל כבודה בת מלך פנימה", כלומר שמקומה של האישה הוא בבית ובו עליה לגדל את ילדיה ולדאוג לתחזוקת הבית – כיום רוב הנשים בחברה החרדית משתתפות במעגל העבודה בצורה זו או אחרת. גם כשהמשפחה נקלעת למצוקה כלכלית, הצעד שאמור להוציאה מכך מוטל בהרבה מקרים על הנשים. חובתו ההלכתית של הבעל לדאוג לפרנסת המשפחה, כמעט ונשכחה בקרב חלק גדול מאוד של אברכי הכוללים.

יט. שב ואל תעשה

בכל מקום של ספק קובע הכלל ההלכתי "שב ואל תעשה עדיף". כלומר, ההימנעות עדיפה בכל מקרה על העשייה. כלל זה תקף בכל התנגשות של שתי הלכות סותרות ולמעשה מהווה ברירת מחדל בכל דילמה הלכתית או השקפתית. כמדומה שניתן לראות בכלל זה את המוטיב המרכזי של השמרנות בחברה החרדית, הנמנעת מכל שינוי גם כשיש לו סיבות חשובות, וזאת מתוך חשש שהעשייה תגרור בעקבותיה תוצאות שליליות. כך גם

בעניין ההשתלבות במעגל העבודה. כל עוד מדובר בספק תמיד תיפול ההכרעה להשאיר את המצב הקיים על כנו. החלטה על שינוי כרוכה במאמצים מרובים, שכן היא חייבת להסיר כל ספק בדבר נכוניתה.

חסמים מבניים

בוגרי הישיבות החרדיות המעוניינים להשתלב במעגל העבודה נתקלים במספר רב של קשיים. ביניהם בולטים חוסר ההתאמה וחוסר המוכנות להשתלב במעגל העבודה בצורתו ואופיו כיום, קשיים שנובעים מסיבות אובייקטיביות של אי התאמה ומסיבות סובייקטיביות של חששות וציפיות שונים.

א. היעדר השכלה כללית

במוסדות החינוך לבנים במערכת החינוך החרדי אין כמעט מקום ללימודים כלליים. בתלמודי התורה מוקדש ללימודי חול מספר מצומצם של שעות, ואילו בישיבות הקטנות והגדולות עוסקים הבחורים אך ורק בלימוד מקצועות קודש. הבנים בציבור החרדי אינם עוברים מבחני בגרות וידיעותיהם באנגלית, מתמטיקה ושאר המקצועות הכלליים מצומצמות ביותר. מובן מאליו שעובדה זו מקשה מאוד על בוגרי עולם הישיבות לרכוש מקצוע בבוא היום. על מנת להתגבר על הפערים הגדולים מציעים המרכזים להכשרה מקצועית שהוקמו בשנים האחרונות לציבור החרדי קורסים מזורזים להשלמת הידע החסר, אולם תלמידים רבים מתקשים להשלים חסר של שנים רבות תוך תקופת זמן קצרה.

ב. היעדר מיומנויות למידה

מלבד חוסר הידע הבסיסי הנדרש ללימוד מקצוע, חסרים בחורי הישיבות כמה רגלי למידה הנדרשים ללימוד מקצוע או ללימודים אקדמיים. אמנם בחורי הישיבות עסוקים כל ימיהם בלמידה, אך ישנם הבדלים משמעותיים בין לימוד הגמרא ללימודים אחרים. בלימוד הגמרא בישיבות לא נקבעים בדרך כלל יעדים ברורים ומוגדרים להספק, והבחורים אינם נדרשים להיבחן על חומר הלימודים. לעומת זאת, בלימוד מקצוע נקבעים יעדים לכל תכנית לימודית ועל התלמיד לעבור מבחנים על כל החומר. הפלפול והמשא ומתן בלימוד הגמרא הינם החלק העיקרי של הלימוד ואילו בלימוד מקצוע אין מקום רב לפולמוסים ולוויכוחים. גם הצורך בכתיבת עבודות הוא פעמים רבות מטלה קשה מדי עבור בחורי ישיבות, שאינם מורגלים בכתיבה בסגנון זה. חלק ניכר מהציבור

החסידי נתקל גם בקשיי שפה, היות ושפת הדיבור הרווחת בחברה החסידית היא אידיש ושליטתם בשפה העברית היא במקרים רבים מינימלית.

ג. כושר גופני ירוד

הצעירים החרדים ממעטים בפעילות ספורטיבית, הם כמעט שאינם משחקים משחקי כדורגל וכדורסל וממעטים בפעילות גופנית כמו ריצה או שחייה. גם העובדה שהצעירים החרדים אינם משרתים בצה"ל משפיעה על כך שהם אינם מפתחים יכולת גופנית. עצם העיסוק בפעילות ספורטיבית זוכה ליחס של זלזול בחברה החרדית ומכונה בשם "תרבות יוון", שם המסמל את הניגוד בין חכמת התורה המחייבת אך ורק עיסוק שכלי טהור לבין חכמת יוון המקדשת את פיתוח הגוף.

קשה לראות כיצד יכולים צעירים חרדים בעלי כושר גופני ירוד להשתלב בעבודות המחייבות מאמץ פיזי רב. קושי זה מצמצם במידה משמעותית את מבחר המקצועות העומדים בפני צעיר חרדי המעוניין להשתלב במעגל העבודה. זו היא סיבה נוספת לכך שהצעירים החרדים פונים על פי רוב ללימוד מקצועות שאינם דורשים מאמץ פיזי, כמו מחשבים, הנהלת חשבונות, משפטים ועוד.

ד. מצוקת הורים מבוגרים לילדים מתבגרים

הקשיים הכלכליים בחברה החרדית נפוצים יותר בקרב בני הארבעים ומעלה, מכמה סיבות:

- את הדירות לזוגות הצעירים קונים בדרך כלל ההורים וכך נמצא שהצעירים אינם נדרשים לשלם בדרך כלל משכנתא בעוד שהמבוגרים נדרשים להשיג הון רב על מנת לחתן את ילדיהם.
- הילודה הגבוהה בציבור החרדי גורמת לכך שבעוד שהצעירים נדרשים לפרנס משפחות קטנות, צריכים המבוגרים פעמים רבות לפרנס משפחות בנות עשר נפשות ויותר.
- יוקר המחיה של ילדים מתבגרים גבוה בהרבה, אם בתשלום שכר לימוד גבוה ואם בקניית ביגוד ומזון לילדים מתבגרים.
- קצבת הילדים של הביטוח הלאומי אשר היוותה, עד לקיצוצים האחרונים, מרכיב מרכזי בהכנסה של המשפחה החרדית, ניתנת להורים רק עד הגעתו של הילד לגיל 18, בעוד שההוצאות עבור ילדים בגיל זה כלל אינן קטנות.

השתלבותם של הורים מבוגרים במעגל העבודה קשה שבעתיים מהשתלבותם של צעירים בני עשרים ושלושים. לימוד מקצוע ומציאת עבודה בגיל זה הם משימה קשה ומורכבת, בפרט כשחלק מהאנשים כבר התבססו במקומות שונים כמו במשרות תורניות וכדומה.

ה. קשיי הסתגלות למסגרת זמן מחייבת

בחורי הישיבות ואברכי הכוללים אינם נתונים בדרך כלל למרות, והם חופשיים לקבוע לעצמם את סדר יומם. ברוב הישיבות והכוללים אין פיקוח קפדני על זמני הכניסה והיציאה של התלמידים ועל חיסורים מדי פעם. הגישה המקובלת היא שהאדם בוגר דיו על מנת לקבוע לעצמו את סדר יומו ואת הסיבות לחרוג במידה כזו או אחרת מסדרי הלימוד בישיבה או בכולל. עובדה זו מקשה על בוגרי הישיבות ואברכי הכוללים להשתלב במקומות עבודה המחייבים נוכחות קבועה בשעות קצובות ללא אפשרות לשנותן בהתאם לנסיבות. גם ההרגל לאורח חיים נעדר סמכות המכתיבה הוראות, מקשה על ציבור זה לעבוד כשכירים, בפרט כשמי שמנהלים אותם אינם בעלי מעמד תורני אלא בעלי מעמד נחות בעיניהם.

ו. דימוי עצמי גבוה לאברכים

אברכי הכוללים הינם בעלי דימוי עצמי גבוה. לימוד התורה במשך שנים רבות מעניק להם מעמד מכובד הנובע מידיעותיהם ומיכולת הניתוח והחשיבה שלהם. יחסם כלפי העולם הוא יחס של עליונות וחשיבות. תחושה זו עומדת להם לרועץ בבואם ללמוד מקצוע ולהשתלב במעגל העבודה, שכן בתחומים אלו אין כמעט שום ערך לשנות הלימוד הרבות שבאמתחתם ולידיעותיהם ויכולותיהם בהבנת סוגיה קשה. הצורך להתחיל הכול מהתחלה ולעבוד אף בעבודה פשוטה ששכר נמוך בצדה, הוא קשה ביותר עבור תלמיד ישיבה מצטיין. הדבר מונע מרבים וטובים מלנקוט צעדים גם כשמצבם הכספי מחייב זאת.

ז. תקופת הכשרה ארוכה

בדרך כלל, ההחלטה להצטרף למעגל העבודה נעשית כשהמצב הכלכלי בבית מחייב זאת באופן מידי ותקופת הכשרה ארוכה איננה מתאימה למצבים אלו. הפתרון הנדרש במקרים אלו הוא לשלב בו-זמנית עבודה מיידית שאיננה דורשת הכשרה עם לימוד מקצוע. לחילופין, ראוי להקים קרן שתסייע בהוצאות המחיה בתקופת הלימודים,

באמצעות מענק או הלוואה לטווח ארוך כדי לאפשר לאברכים לדחות את הכניסה למעגל העבודה עד תום תקופת ההכשרה. עד עתה הניסיונות להקים קרן כזו לא צלחו. ללא ספק, האצת הקמתה של קרן כזו עשויה להגדיל במידה ניכרת את מספר הפונים ללימוד מקצוע בעל סיכוי לשכר גבוה בעתיד.

ח. הפסקת ההנחות וההטבות עם היציאה לעבודה

אברכי הכוללים זכאים בדרך כלל להנחות בארנונה, בשכר לימוד בגני הילדים ובמקומות נוספים, מחמת הכנסתם הנמוכה ומשפחותיהם הגדולות. יציאה למעגל העבודה גורמת במקרים רבים להפסד מידי של מכלול ההנחות וההטבות הללו והדבר מקטין במידה רבה את כדאיות ההצטרפות למעגל העבודה, שכן הכנסתם מעבודה בשנים הראשונות איננה אמורה להיות גבוהה בדרך כלל. במקרים כאלו, האפשרות המועדפת על האברכים היא עבודה לא מוצהרת, גם אם מדובר במשכורת שאיננה מחויבת כלל במס הכנסה. כך ניתן ליהנות משתי העולמות. לעבודה לא-רשמית ישנם חסרונות רבים עבור העובד עצמו. כמו כן ברור שמי שמגביל את עצמו לחיפוש אחר עבודה לא מוצהרת מוגבל מאוד בהיצע של מקומות העבודה המצומצם בלאו הכי.

חששות וציפיות

גברים רבים בחברה החרדית לא העלו מעולם על דעתם יציאה לשוק העבודה כאפשרות מעשית. בכל תכניותיהם ומחשבותיהם על העתיד לא נכללה אופציה זו. עובדה זו מהווה גם היא חסם משמעותי להשתלבות במעגל העבודה, שכן אילוצים כלכליים אין בכוחם לשנות את דפוסי החשיבה שאנשים הורגלו בהם שנים רבות. הפנמת העובדה שחל שינוי מהותי בחברה החרדית, המחייב מפנה כה דרסטי, יכולה להימשך אצל האדם מספר שנים לא מבוטל כשהדבר תלוי במידה רבה בתמורות שיתחוללו בסביבתו הקרובה. אם יראה את חבריו, בעלי עבר דומה, לומדים מקצוע ומשתלבים במעגל העבודה יוכל גם הוא לקבל החלטה דומה בנוגע לעצמו.

ההחלטה לנקוט צעדי הכנה לקראת יציאה לעולם המעשה מלווה בחששות שונים על השפעתם של צעדים אלו על האדם ועל סביבתו הקרובה. במקרים רבים מתלווים לצעדים אלו ציפיות גבוהות הנובעות מגישה בלתי מציאותית ומאי-הכרה מספקת של עולם העבודה. טמונה אפוא חשיבות בהסברה אשר תעניק לצעירים אלו את המבט הנכון והעדכני על עולם העבודה בישראל. להלן תינתן סקירה קצרה על חלק מן החששות והציפיות המלווים את הצעירים החרדים בשלב חיוני זה.

א. חשש מאבדן מעמד בחברת הלומדים

היציאה למעגל העבודה כרוכה במחיר חברתי גבוה, בפרט לאלו שזכו למעמד מכובד בישיבה או בכולל. אלה יזכו ליחס מופגן של ניכור אם יעזבו את לימודיהם, אפילו באופן חלקי, על מנת לפרנס את משפחתם. בקרב "בני התורה" מקבלים העמלים לפרנסתם יחס של התנשאות וזלזול, ילדיהם אינם רצויים במוסדות החינוך, לדעתם אין השפעה רבה בעניינים ציבוריים בקהילה הנוגעים לשכונה או לבית הכנסת. את המחיר החברתי נאלצים לשלם לא רק האברך עצמו אלא גם אשתו וילדיו. עצם העובדה שאבי המשפחה איננו נמצא בעולמה של תורה מהווה הצדקה לזלזול ולפגיעה בבני משפחתו. הפגיעה בבני המשפחה מרתיעה במקרים רבים את אבי המשפחה יותר מאשר הפגיעה במעמדו שלו.

אברכים שלא הצטיינו בשנות לימודיהם בישיבה ובכולל ולא זכו למעמד מכובד יתקבלו ביתר הבנה והסכמה בקהילתם אם יחליטו להצטרף למעגל העבודה. אולם עצם הדבר יהווה הודאה בחוסר הצלחה בלימוד התורה, דבר שמרתיע רבים שבאמת אינם מוצאים את סיפוקם בלימוד בכולל מסיבות שונות.

ב. התנגדות המשפחה

גם במקרים שהאברך עצמו הגיע למסקנה שעליו לחפש את פרנסתו ממקצוע כלשהו, הוא עלול להיתקל בהתנגדות חריפה לצעד כזה בתוך משפחתו. בחלק גדול מהמקרים מדובר בהתנגדותה של האישה אשר חלמה תמיד על בעל תלמיד-חכם, השקוע באוהלה של תורה. אולם גם במקרים שבהם האישה שלמה עם צעד כזה עלולים הוריה או הורי בעלה למנוע את האברך מעזיבת הכולל. משקלם של ההורים בהחלטה כזו גדול מאוד היות ובדרך כלל הם אלה שרכשו מכספם את הדירה לזוג הצעיר וממילא יש לבני הזוג מחויבות גדולה מאוד כלפיהם. בפרט שכיח הדבר במקרה שהורי הכלה שילמו את עיקר הסכום לקניית דירה לבתם כדי להשיג עבורה בעל שהוא תלמיד-חכם. במקרים שאביו של הבעל או אביה של האישה נמצאים בעצמם באוהלה של תורה ישנו בדרך כלל קושי גדול יותר להשלים עם מציאות שבנם או חתנם לא ימשיך בדרכם. הקושי של האברכים לפעול בניגוד לעמדת הוריהם הוא כה גדול, עד שברבים מהמקרים בני הזוג אינם מעיזים אפילו להעלות רעיון כזה לפני הוריהם מחשש להתנגדותם הנחרצת.

ג. הפחתת הסיכויים לקבלת משרה תורנית

המעמד המכובד ביותר בחברה החרדית נתון לגדולי התורה, המשמשים בדרך כלל כראשי ישיבות או פוסקי הלכה. השאיפה הגדולה של רוב אברכי הכוללים היא קבלת משרה

תורנית כלשהי הכוללת כל תפקיד בישיבה: ר"מ (ריש-מתיבתא, כלומר מסירת שיעור לבחורי ישיבה), משגיח (האחראי על התנהגות הבחורים בישיבה ועל מסירת שיחות מוסר) או משיב (מסייע לבחורי הישיבה בהבנת הסוגיה). קבלת משרה כזו תלויה אך ורק ברצונו של מנהל המוסד, שכן ראשי הישיבות מאיישים את המשרות במוסדותיהם על פי החלטתם האישית. יציאה למעגל העבודה גורמת לירידה משמעותית בסיכויים לקבלת משרה תורנית בעתיד. גם במשרות תורניות אחרות, כמו דיינות או רבנות, לא יבחרו בדרך כלל במי שכבר איננו נמצא אך ורק בעולמה של תורה. זו היא הסיבה לכך שגם אברכים השרויים במצוקה כלכלית חמורה והמודעים לעובדה שלא יוכלו עוד להחזיק מעמד עם המלגה הניתנת להם על ידי הכולל, ממשיכים את לימודיהם בכולל היות ורק כך יש תקווה לשאיפתם לקבל משרה כלבבם.

ד. חובת השירות בצה"ל

כפי שנזכר לעיל השירות בצה"ל עבור צעירים חרדים הוא פרובלמטי מאוד. האווירה המתירנית השוררת בצבא איננה מתאימה כלל לצעיר החרדי והחשש מירידה רוחנית בעקבות השירות בצבא גדול מאוד. יציאה למעגל העבודה עד גיל שלושים איננה אפשרית ללא גיוס לצה"ל. על אף שהשירות הנדרש מאברכים מבוגרים ובעלי משפחות הוא קצר ביותר הוא עדיין מרתיע רבים, שכן גם מבחינה חברתית נחשבת ההתגייסות לצה"ל כצעד שלילי. מסיבה זו הוקמו בעבר קבוצות מיוחדות לטירונות לצעירים חרדים. ההצעה של "שנת הכרעה" הכלולה בהמלצות "ועדת טל" על פיה יוכל הצעיר החרדי לעבוד במשך שנה ובסופה יחליט אם להמשיך בלימודיו ולקבל דחייה או לשרת בצה"ל ולעבוד אמורה לפתור בעיה זו. אולם, מספר המשתתפים בתכניות אלו נותר לעת עתה קטן מאוד. בחברה החרדית ישנם חוגים בהם רבים מהצעירים מצליחים לקבל פטור מהשירות בצה"ל על בסיס הפרעות נפשיות, בעיקר בחוגים של העדה החרדית שאינם מכירים כלל במדינה הציונית.

ה. קשיי השמה

המיתון במשק הישראלי והאבטלה הגבוהה מעלים חשש שמא ההכשרה המקצועית והחיפוש אחר מקום עבודה לא יביאו שום תועלת. מאחר שכדי להשתלב במעגל העבודה על האברך להתגבר על מספר רב של קשיים ומכשולים, כל עוד סיכוייו למצוא פרנסה בכבוד לאחר הכשרה מקצועית אינם גבוהים במיוחד, הוא יימנע אף מלבדוק את האפשרויות השונות, בפרט כאשר מדובר בהכשרה מקצועית הדורשת השקעה כספית גדולה ותקופת לימודים ארוכה. נראה שלא צפויה פנייה המונית של צעירים חרדים ללימודים אלו כל עוד אחוזי ההשמה בתעסוקה של הבוגרים אינם גבוהים במיוחד.

המרכזים להכשרה מקצועית לחברה החרדית עדיין מתקשים בהשמת הבוגרים במקומות עבודה וישנו צורך חיוני לרכז מאמצים בכיוון זה באמצעות פנייה למעסיקים או ביצירת מקומות עבודה חדשים.

השמת חרדים בעבודה מורכבת יותר מההשמה בציבור הכללי מסיבות שכבר עמדנו עליהם. חשוב לציין שגם מקומות עבודה רבים בבעלות חרדית אינם מתאימים לדרישות ההלכתיות, ובפרט בענייני צניעות. לא אחת פרסמו הרבנים הוראות חשובות הנוגעות לבעיות ההלכתיות במקומות העבודה. מלבד זאת, מעסיקים רבים עלולים לסרב להעסיק חרדים בגלל סטיגמות הרווחות בציבור או בשל קשיים אובייקטיביים להתאמת מקום העבודה לצעיר חרדי.

ו. ציפייה לפרנסה ולהכשרה בשעות הפנאי

על מנת להישאר באוהלה של תורה, לצד הצורך להגדלת ההכנסות, הצליחו אברכים רבים למצוא לעצמם מקור הכנסה נוסף, שאיננו פוגע כמעט בסדרי הלימוד. בדרך כלל מדובר בעיסוקים בשעות הערב או בימי בין הזמנים, כמו ההדרת ספרים, כתיבת סת"ם, חלפנות כספים, מכירת ספרי קודש ותשמישי קדושה בשעת הערב, או מכירת ד' מינים ומצות בימי בין הזמנים. אברכים נמרצים יותר ובעלי יוזמה עוסקים לא אחת בהשקעות פיננסיות של ממש, כגון ברכישת מניות ונדל"ן, או בתיווך דירות ובעסקאות שונות. עיסוקים אלו אמנם גוזלים מדי פעם גם מסדרי הלימוד, אולם ככלל הם מאפשרים לאדם להישאר תלמיד מן המניין בכולל. דרך זו היא חלומם של חלק ניכר מאברכי הכוללים, המבקשים דרך לשלב בין לימודים תורניים מלאים והשתכרות בכבוד בשעות הפנאי. אולם בפועל קשה ליישם זאת בקרב אחוז גבוה מן הציבור.

גם בלימוד מקצוע מעדיפים האברכים הסדר שיאפשר להם למזג לימוד בכולל עם הכשרה מקצועית. לשם כך ארגנו המכונים השונים תכניות לימוד לשעות הערב או לחילופין ליום אחד בשבוע, על מנת שהפגיעה בסדרי הלימוד הקבועים תהיה מינימלית. פתרון זה הוא מצוין בתקופת ההכשרה המקצועית, אולם איננו ניתן לביצוע בחיי המעשה.

ז. ציפייה לתנאי שכר טובים

מעמדם החברתי של אברכי הכוללים בחברה החרדית הוא גבוה. ההצטרפות למעגל העבודה היא קשה ביותר ותנאי השכר אמורים להיות פיצוי הולם על הוויתורים הכואבים. עבודה פיזית קשה או עבודה בשכר נמוך אין בן כדי להוות תמריץ מספק לאברכים, גם אם מצבם הכלכלי מחייב זאת. הציפייה לשכר הולם ולעבודה מכובדת היא

בטווח המידי, ועל כן העובדה הבסיסית שתנאי השכר של עובד חדש וחסר ניסיון הם נמוכים מקשה מאוד על המעבר החד מעולם התורה לעולם המעשה. ההרגשה במקרים אלו היא "עבור מה עשיתי את הצעד הקשה הזה?", והשאלה עשויה להישאל פעמים רבות גם על ידי הסביבה המשפחתית והחברית. אין די בתשובה שבעתיד ישתפרו תנאי השכר ואפשר יהיה להתגבר על הקשיים. הפתרון לבעיה זו הוא לכאורה בהענקת תמריצים לעובדים חדשים, על ידי גוף חיצוני שימומן ממקורות ממשלתיים או מתרומות פילנתרופים חרדים, המעוניינים לסייע לשיפור המצב הכלכלי בחברה החרדית.

3 הימנעות של המנהיגות מקידום התעסוקה

קידום התעסוקה במגזר החרדי, אמור להיות, ללא ספק, אינטרס ראשון במעלה עבור הציבור החרדי עצמו. ללא טיפול מואץ המצב התעסוקתי רק יחמיר וילך ובעקבותיו יחריף גם המשבר הכלכלי שבו נמצאת כיום החברה החרדית. למרות זאת נעשה עד היום מעט מאוד בכיוון זה, הן על ידי ההנהגה הרוחנית של הציבור החרדי הכוללת רבנים, ראשי ישיבות ואדמו"רים, הן על ידי העסקנים החרדים הרבים הממלאים תפקידים שונים בכנסת וברשויות המקומיות או בארגוני צדקה וחסד שונים והן על ידי רשויות השלטון ברמה הארצית וברמה המקומית.

על מנת לקדם את המצב התעסוקתי בחברה החרדית, מן ההכרח לרתום את כל הגורמים המוסדיים האפשריים לפעול בשיתוף פעולה ולגבש דרכים לפתרון הבעיה בצורה הטובה והמהירה ביותר. לשם כך יש לזהות את החסמים המעכבים כל אחד מהגורמים המוסדיים מלפעול בנושא כה חשוב ולמצוא את הדרך להתגבר עליהם.

הימנעות ההנהגה הרוחנית

הצייות לגדולי התורה הוא אחד מעקרונות היסוד של החברה החרדית. בכל דבר ועניין ציבורי או פרטי נדרשים רבנים, ראשי ישיבות ואדמו"רים לחוות את דעתם, המסתמכת על ידיעותיהם הרחבות בתורה ועל שיקול דעתם הרחב. ללא הסכמתם הברורה לא ניתן כמעט לבצע מהלך משמעותי בחברה החרדית ובפרט מהלך הכולל בתוכו שינוי כה גדול באורח החיים החרדי. הרבנים אמורים להכיר טוב יותר מכל אדם אחר את המצוקה הכלכלית של הציבור, שכן הם הם הכתובת העיקרית עבור כל אדם הנקלע למצוקה כלשהי, כלכלית או רפואית וכדו'. חלקם אמנם מסייע לעתים לפונים אליהם במציאת מקום עבודה, אולם מדובר אך ורק ברמה הפרטנית ולא ברמת הכלל. הבנת הרתיעה של

הרבנים להימנע מפעילות רחבה יותר בנושא זה חשובה מאוד בבואנו לבחון את מידת היכולת לרתום אותם למטרה זו בעתיד.

א. החשש מסחף

עולם הישיבות שהוקם לאחר השואה הוא גולת הכותרת של התפתחות החברה החרדית במדינת ישראל. שיקום העולם שחרב ויצירת אווירה שבה רואה כל צעיר חרדי מצטיין את פסגת שאיפותיו בהישארות באוהלה של תורה כל חייו, היא ההצלחה הגדולה ביותר של הציבור החרדי. מעמדם של אברכי הכוללים הוא המעמד החברתי הגבוה בחברה החרדית, שהאיום הגדול ביותר עבורה הוא התערערות מעמדו של עולם הישיבות. זו היא בעצם אחת הסיבות העיקריות להימנעותם של רבנים מתמיכה גלויה ביציאה לעבודה גם עבור מי שמצבם הכלכלי מחייב זאת, שכן תמיכה כזו עלולה לגרום בסופו של דבר ליצור חלופה לאוהלה של תורה ולגרום שחיקה במעמדם של אברכי הכוללים. חשש זה רק גדל והולך עם החמרת המצב הכלכלי, שכן בזמן מצוקה די ברמיזה קלה כדי לדחוף את האברכים לשוק העבודה.

ב. הימנעות ממיון תלמידים

בהיכלי הישיבות נמנעים באופן מכוון מעידוד תחרותיות ומיצירת מעמדות בין התלמידים על פי הישגיהם. למניעת התחרותיות ישנם שלושה נימוקים עיקריים. ראשית, על פי ההשקפה הרווחת בעולם הישיבות, ההערכה הראויה של תלמיד איננה תלויה בהישגים אלא בהשקעה, שהיא קשה למדידה. שנית, יש עניין לאפשר לכל התלמידים כולם להישאר בבית המדרש ואילו יצירת תחרות ביניהם רק תרחיק את חלקם מן המקום. שלישית, התחרותיות נתפסת כגורם אפשרי להתפתחותן של מידות מגוננות כמו שנאה, קנאה, גאווה ועוד. לאור זאת, גם אם ישנה הסכמה בין רבים מגדולי התורה על כך שיש להשאיר בכוללי האברכים את המצוינים, המתעתדים בעזרת ה' לשמש במשרות תורניות שונות, ולהפנות את שאר התלמידים לעולם המעשה, הרי שבפועל זו משימה כמעט בלתי אפשרית, שכן אין לנו שום כלי אשר על פיו נוכל לקבוע מי הם האברכים המצטיינים ומי אינם כאלה. מלבד זאת, גם אם מסיבות כלשהן ייאלצו ראשי הישיבות והכוללים למיין את התלמידים ולבחור את המצוינים האמורים להמשיך בלימודים תורניים מלאים, מסתבר שלקשרים משפחתיים וחברתיים תהיה השפעה רבה על המיון.

ג. התנגדות לשינוי

החברה החרדית מורכבת מקבוצות רבות. בין העדות והחוגים השונים המרכיבים אותה יש פערי עמדות גדולים מאוד בנושאים העומדים על סדר היום. הוויכוחים הללו מתנהלים פעמים רבות ברשות הרבים, באמצעות מודעות רחוב, מאמרים חריפים בעיתונות, הפגנות והטרדות אישיות. את המאבקים מנהלים בדרך כלל החוגים השמרניים, המתנגדים נחרצות לכל שינוי ושומרים מרחק מהעולם המערבי בכלל וממדינת ישראל בפרט. בשנים האחרונות התנהלו מאבקים קשים נגד מארגני הנח"ל החרדי, נגד "חוק טל", נגד החדרת תכנית הליבה למערכת החינוך החרדי ונגד המכונים להכשרה מקצועית בחברה החרדית. מאבקים אלו מרתיעים רבים מלפעול מתוך חשש להיקלע למוקד העימות ובכך נוחלים החוגים השמרניים הצלחה רבה. במאבקים אלו מצטיירים התומכים כמשתפי פעולה עם אויבי הדת וכאנשים שאינם אדוקים או מקפידים בשמירת התורה והמצוות. המאבקים אינם פוסחים גם על גדולי תורה מפורסמים ומרתיעים גם אותם מתמיכה גלויה. גם בקרב רבנים התומכים בקידום התעסוקה בחברה החרדית אין תמימות דעים בדבר הפעולות הנדרשות. חלקם מעדיף לקדם את תעסוקת הנשים אך לא את תעסוקת הגברים. יש רבנים המעוניינים לקדם יזמות עסקית ולא עבודת שכירים, ואילו אחרים תומכים אך ורק בקידום תעסוקה שאיננה מצריכה לימודים כלליים.

ד. חשש מצמצום התמיכה בישיבות

עולם הישיבות במדינת ישראל נתמך בחלקו הגדול על ידי נדיבים מחוץ לארץ. חלקם אמנם מטילים ספק בצדקת ההשקפה של "תורתו אומנותו", אלא שהם מקבלים עליהם בדרך כלל את דעתם של גדולי התורה המעודדים מגמה זו. יש חשש שמא סיוע, מצד אותם גדולים בתורה, ליצירת מקומות עבודה לציבור החרדי יתקבל כהודאה בדיעבד בכך שהכוללים מלכתחילה אינם מסלול הולם עבור כולם. כך עלול להיווצר שינוי משמעותי בייעוד כספי התורמים, תוך הכוונת חלק מכספי הישיבות ליצירת מקומות עבודה. לאור מצבן הכספי, החמור בלאו הכי, של הישיבות והכוללים, עלול צעד כזה לפגוע בהן פגיעה חמורה ביותר.

ה. היעדר נתונים על מצב החברה החרדית

החברה החרדית מתפקדת כחברה סגורה ואיננה משתתפת בצורה מלאה בסקרים ומחקרים הנערכים במקומות אחרים במגוון נושאים. גם בנוגע לתעסוקה חסרים נתונים משמעותיים ביותר, כמו מהו שיעור הבלתי מועסקים במגזר החרדי, מהו מצבם הכלכלי

של בתי האב במגזר החרדי, מהן אפשרויות התעסוקה של המגזר החרדי בעתיד, מה מצבם הכספי של הכוללים ומה התחזית של מצבם בעוד מספר שנים, ועוד שאלות רבות האמורות להשפיע על קבלת ההחלטות בעניין. בהיעדר נתונים חשובים אלו, קשה מאוד לרבנים לקבוע ולגבש עמדה ברורה מה צריך להיעשות בתחום זה ומה לא. ידיעותיהם של הרבנים מתבססות אך ורק על הרגשה אישית נוכח הפניות אליהם או על הרגשה אישית של אנשי אמונם. הפער בין ההערכות הוא גדול מאוד בפרט כשמדובר על הערכה עתידית ולא על תמונת המצב העכשווית.

ו. הסתמכות על כוחות השוק

חלקם של גדולי התורה נמנעים מלקדם את התעסוקה במגזר החרדי מתוך תקווה שהדברים יתרחשו מאליהם ללא התערבותם האישית. להערכתם, המצב הכספי הקשה יגרום מאליו לחיפוש אחר פתרונות בתחום התעסוקה ולהתארגנות של יוזמות שונות בתחום זה. מסתבר שיש בכך צדק רב, אלא שקיים חשש שבדרך זו יארך התהליך זמן רב יותר ושיעורי הצלחתו יהיו קטנים יותר. מלבד זאת, אי-התערבותם של רבנים בתהליך עלול במקרים רבים לעורר תרעומת בקרב המצטרפים לשוק העבודה ובמידה כזו או אחרת לעזיבה של החברה החרדית בפרט ושל אורח החיים הדתי בכלל.

ז. חוסר אמון של המנהיגים ביכולתם הם

רבים מהמנהיגים הרוחניים אינם מאמינים ביכולתם לקדם את עניין התעסוקה במגזר החרדי. לדעתם, אם יתמכו ביוזמות בכיוון זה או שיורו לציבור הסר למרותם להצטרף למעגל העבודה לא יתקבלו דבריהם. ולהפך, מעמדם הציבורי יגרע גם בנושאים אחרים. שינוי בדעת הקהל של הציבור החרדי בנוגע להשתלבות במעגל העבודה יעשה לדעתם רק בתהליך מתמשך של שנים מספר. למרות הצדק שבטיעון זה, נראה שעדיין ישנה חשיבות רבה לתמיכת הרבנים לחיזוק המוראל של האנשים בחברה החרדית, התומכים בקידום התעסוקה במגזר החרדי וזקוקים לגיבוי רבני על מנת שיתנו פומבי לעמדתם.

ח. פתרונות למצוקה הכלכלית

המצוקה הכלכלית הקשה איננה יכולה להיפתר באמצעות קידום התעסוקה בלבד. הקלתה כרוכה בפתרונות ושינוי נורמות בתחומים נוספים. גידולה של משפחה מרובת ילדים הוא משימה כלכלית קשה אפילו לאנשים עובדים, בפרט לאחר הקיצוץ החד בקצבאות הילדים של הביטוח הלאומי. מציאת דרכים להקטנת העלויות החודשיות היא חיונית אפוא. העברת ההתחייבות לרכישת הדירה מאחריות ההורים לאחריות הזוג

הצעיר היא הכרחית. המצב הקשה מחייב גם פעילות הסברתית בדבר הצורך בהסתפקות במועט ובהורדת רמת החיים והתאמתה לאפשרויות הכלכליות. כמו כן נדרשת הסברה על הצורך בחשיבה על העתיד ובפתיחת תכניות חיסכון. ההתמקדות בנושא התעסוקה בלבד יוצרת רושם של היעדר מחשבה לפתרון אמתי ומלא למצוקה הכלכלית ושל כוונה להשפיע על אברכי הכוללים לעזוב את בית המדרש.

ט. עיסוק המנהיגות בבעיות בווערות אחרות

על סדר היום של המנהיגות הרוחנית בחברה החרדית עומד בכל עת מגוון רחב של נושאים בווערים המחייבים התייחסות. המנהיגות הרוחנית עוסקת בנושאים ציבוריים כמו המאבקים על זהותה היהודית של מדינת ישראל, שמירת השבת במרחב הציבורי, מניעת ייבוא בשר טרף, מניעת חילול קברים, עמידה על עצמאותה של החברה החרדית במוסדות החינוך והישיבות ובשירותי הדת. המנהיגות עסוקה בהדיפת מכשלות בתוך החברה החרדית כמו חדירת אמצעי תקשורת פסולים או ספרות ועיתונות שאינם מתאימים להשקפת העולם החרדי. היא עסוקה גם בנושאים פרטיים כמו קריסת משפחות רבות מבחינה כלכלית, עניינים של שלום בית, או פיקוח נפש של אנשים הנדרשים לטיפולים רפואיים. נושאים אלו גוזלים מהרבנים זמן רב ואינם מאפשרים להם לשקוד על לימוד התורה. כך, בשל קוצר הזמן, נפגמת גם יכולתם ליזום פעולות כמו קידום התעסוקה. מעטים המקרים שגדולי התורה עצמם יזמו פעילות ציבורית כלשהי. בדרך כלל הם רק מתייחסים בחיוב או בשלילה ליוזמות המגיעות אל שולחנם.

י. פילוג במוקדי הכוח החרדיים

המנהיגות הרוחנית בציבור החרדי איננה בעלת גוון אחיד. לכל חוג ועדה ישנם מנהיגים אחרים והדבר משליך על מידת יכולתם של הרבנים להשפיע על דעת הציבור כולה. הציבור החסידי, למשל, מחולק לחסידויות רבות, בכל אחת מהן הסמכות העיקרית היא של האדמו"ר, ולשאר הרבנים וראשי הישיבות בחסידות ישנה השפעה כזו או אחרת על האדמו"ר. כל חצר חסידית מתפקדת אוטונומית באמצעות מוסדות חינוך ומוסדות חסד פנימיים. ההשפעה של חצר חסידית אחת על רעותה איננה גדולה.

הציבור הליטאי, לעומת זאת, איננו מחולק לחצרות ואולם גם אין בו סמכות מוחלטת ומוסכמת אחת. המנהיגות הרוחנית של ציבור זה מורכבת ממגוון של רבנים בעלי תפקידים שונים שניתן לחלקם לקבוצות אחדות. הקבוצה האחת היא של "גדולי הדור". אלו הם רבנים אשר במשך שנים רבות קנו להם מעמד והשפעה בקרב הציבור הרחב והם הקובעים האולטימטיביים בסוגיות הציבוריות העומדות על סדר היום. הקבוצה השנייה

היא של "ראשי הישיבות". כוחם של ראשי הישיבות נובע מהיותם הסמכות הדומיננטית ביותר בחייו של המתבגר החרדי בשנות בחרותו בישיבה. ראשי הישיבות אינם מעורים בדרך כלל בציבור הרחב ועל כן הם אינם נוטלים חלק משמעותי בחיים הציבוריים. הקבוצה השלישית במנהיגות הרוחנית של ציבור הליטאי הם "רבנים ומורי הוראה". הללו מעורים היטב בציבור ומהווים כתובת לכל שאלה הלכתית או לבעיה אישית כלשהי בפרנסה, בבריאות, בשלום בית וכדו'. השפעתם של אלו מוגבלת בדרך כלל לקהילה שבה הם מתפקדים והיא חזקה במיוחד בקרב מי שעמלים לפרנסתם ופחות בקרב אברכי הכוללים. הקבוצה הרביעית של מנהיגות בציבור הליטאי היא זו של "משגיחים". מדובר בבעלי מוסר והשקפה המשמיעים את דבריהם לבחורים בישיבות הקדושות ולציבור הרחב בבתי כנסת שונים. השיחות עוסקות בענייני אמונה, חיזוק בלימוד התורה, תיקון המידות והתרעה מפני רוחות רעות ודעות כפרניות. רבנים אלו אינם נוטלים בדרך כלל חלק בפעילות ציבורית, היות ועיסוקם הוא בחיי הרוח ולא בחיי המעשה.

רתימת המנהיגות הרוחנית לעניין התעסוקה היא משימה קשה ביותר, שכן בציבור החסידי לא תועיל הסכמתו של אדמו"ר מסוים לסייע לפעילות זו כלפי החסידויות האחרות. בציבור הליטאי יהיה קשה לרתום את ראשי הישיבות למטרה שרבים מהם רואים בה סתירה לתפקידם, שכן הישיבות באופן מובהק אינן מיועדות ל"תכלית" ומטרתן היחידה היא לימוד התורה ללא שום הגבלה. גם את המשגיחים קשה יהיה לשתף בפעילות זו היות והם ממעטים לחוות את דעתם בנושאים כאלו ואצל רבים מהם האמונה בה' פוטרת את האדם מיתר השתדלות טבעית. השפעתם של הרבנים ומורי ההוראה בנושא זה היא מוגבלת מאוד ואילו גדולי הדור נמנעים מלעשות זאת מהסיבות הנזכרות למעלה.

יא. חלוקה סקטורלית בתוך החברה החרדית

התעסוקה בחברה החרדית היא בעיה כללית המקיפה את כל החוגים והעדות: חסידים וליטאים ספרדים ואשכנזים, נטורי-קרתא וחרדים-לאומיים. טיפול ברמה המקומית לא יפתור את הבעיה ויש צורך בפעילות משותפת לכל הקבוצות. אלא שהציבור החרדי, המתאפיין בחלוקה סקטורלית מובהקת, מתקשה מאוד ליזום פעילות משותפת לרבני כל החוגים והעדות. לכל חוג ולכל עדה רבנים המיוחדים להם, והיחס לדעתם של הרבנים בחוג האחר הוא יחס של התעלמות כמעט מוחלטת ולעתים אף זלזול ברמה כזו או אחרת. לדוגמה, לכל אחת מהמפלגות החרדיות ישנה מועצה מיוחדת של רבנים המשתייכים לאותה קבוצה והיא הקובעת את דרכה של המפלגה ללא שום התייחסות לדעתם של הרבנים האחרים. עובדה זו מקשה אפילו על קיום של הפגנות, עצרות

וכינוסים משותפים לכלל הציבור החרדי באופן חד-פעמי וודאי ששיתוף פעולה לאורך זמן הוא דבר קשה שבעתיים.

יב. היעדר במה ציבורית פתוחה

בהיעדר כלי תקשורת אחרים כמו רדיו, טלוויזיה ואינטרנט, יש לעיתונות בחברה החרדית השפעה מכרעת על דעת הקהל. העיתונות החרדית משמשת עבור חלק גדול מהציבור החרדי מקור עיקרי לשאיבת מידע על המתרחש בעולם הגדול בכלל ובציבור החרדי בפרט. העיתונות היומית החרדית היא עיתונות מפלגתית בלבד, הכוללת את עיתון "המודיע" של תנועת אגודת ישראל המזוהה עם הציבור החסידי ועיתון "יתד נאמן" המזוהה עם תנועת דגל התורה והציבור הליטאי. מלבדם ישנה עיתונות חרדית שבועית מגוונת, שחלקה הגדול איננו מזוהה עם קבוצה מסוימת, ויש בה מקום לכל הקבוצות בחברה החרדית. לעיתונות היומית ישנה השפעה גדולה יותר בכל הנוגע לדעת הקהל בציבור החרדי ובנוגע לייצוג העמדה החרדית כלפי חוץ, היות והיא בעלת אופי יותר אידאולוגי מהעיתונות השבועית. נקודה זו נכונה בעיקר בעיתון "יתד נאמן". עיתון זה נשלט באופן מוחלט על ידי הקבוצה השמרנית בציבור הליטאי, המתנגדת לכל שינוי באורח החיים החרדי, הן בנוגע לתעסוקה והן בשאר הנושאים העומדים על סדר היום, כמו שינויים בהסדרים עם צה"ל (נח"ל חרדי, "חוק טל"), שינויים בתכניות הלימודים בתלמודי התורה (תכנית הליבה, ועדת דוברת) ועוד. כמו כן מנהל העיתון מלחמת חרמה בשבועונים החרדיים למיניהם בטיעון שהם משקפים דעות המנוגדות לדעת התורה. כך מוצאים את עצמם הרבנים החרדים הנוקטים עמדה שונה בנושאים אלו ובנושא התעסוקה כמעט חסרי יכולת להביע את עמדתם ברבים וחשופים למתקפה חריפה בעיתונות החרדית אם יעזו להשמיע את דעותיהם ברבים.

יג. חוסר אמון במערכות השלטון

המנהיגות הרבנית החרדית יודעת שגם אם תפעל לקדם את עניין התעסוקה במגזר החרדי, לא יעלה הדבר בידה ללא שיתוף הפעולה והעזרה של גורמי השלטון ברמה הארצית וברשויות המקומיות. בנקודה זו ישנו חוסר אמון רב בעצם ההסכמה של הרשויות השונות לעזור כמיטב יכולתן, ובכנות כוונותיהן. לדעת רבנים רבים אין השלטונות מעוניינים באמת לעזור לחברה החרדית בהשתלבות במעגל העבודה והם משתמשים באי ההשתלבות ככלי ניגוח. חשש אחר הוא שהם מתכוונים להשתמש בהשתלבות במעגל העבודה כדרך לפגוע באורח החיים החרדי בכללותו וכאמצעי להשפיע על עולם הערכים והאמונות של הציבור החרדי. תידרש פעילות רבה על מנת להפיג את

החששות הללו ולשכנע את הרבנים שאמנם כוונת השלטונות היא כנה ואמתית וכל רצונם הוא אך ורק לסייע בקידום הפרנסה בחברה החרדית.

הימנעות אישי ציבור ועסקנים חרדים

העשייה למען הציבור והדאגה לרווחתם הכלכלית של בתי האב בחברה החרדית הן מטרות חשובות ביותר עבור נבחרי הציבור החרדי בכנסת וברשויות המקומיות. מלבדם פועלים בחברה החרדית מאות ארגוני חסד שונים המעניקים סיוע מכל סוג שהוא לנזקקים. על פי המקורות, סיוע לאדם במציאת מקום עבודה היא מצווה חשובה ביותר ומעלתה גדולה אף ממתן צדקה לעני. אף על פי כן לא נעשה כמעט מאומה על ידי נבחרי הציבור או על ידי ארגוני החסד בתחום זה והדבר דורש הסבר. להלן כמה סיבות המונעות את הגופים הללו מלעסוק בכך.

א. עיסוק בבעיות השעה

נבחרי הציבור החרדי בכנסת עסוקים מעל ומעבר בטיפול בבעיות ציבוריות בוערות, המחייבות עמידה מול רשויות המדינה השונות, כמו הדאגה לתקציבי מוסדות התורה ומערכת החינוך החרדי, הדאגה לעצמאות החינוך החרדי, הדאגה למניעת חילול קברים ולמניעת חילול שבת במקומות ציבוריים, ועוד נושאים רבים אחרים. באופן דומה עסוקים נבחרי הציבור החרדים ברשויות המקומיות בדאגה להשגת התקציבים הנדרשים לציבור שהם מייצגים ובעזרה לפרט בקבלת זכויותיו, כמו הנחה בארנונה, השגת אישורי בנייה ועוד מגוון נושאים מוניציפליים. עיסוקם הרב בנושאים אלו איננו מאפשר לנבחרי הציבור להקדיש מזמנם לפרויקטים המחייבים חשיבה ותכנון לטווח ארוך, כמו נושא התעסוקה המחייב היערכות ארוכת טווח וגיבוש תכניות מורכבות. אם יוגשו לפנייהם תכניות ברורות ומוגדרות והם יידרשו רק לדאוג ממקומם שלהם להעברת התכניות ולאישורן ניתן יהיה לצפות מהם לעזרה וסיוע, אולם לעת עתה מדובר אך ורק בדברים כלליים ללא תכניות ברורות ומוגדרות.

ב. הטלת האחריות על המדינה

הגישה הרווחת בקרב הציבור הרחב ובקרב נציגי הציבור ברשויות המקומיות היא שהאחריות ליצירת מקומות עבודה ולסיוע לאנשים בהכשרה מקצועית ובמציאת מקום עבודה היא של משרדי הממשלה – כדוגמת משרד האוצר ומשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה – ושלהם בלבד. הרשויות המקומיות במקרים רבים אינן רואות עצמן

מחויבות לקדם את התעסוקה בתחומן וכמותן גם שאר הגופים העוסקים בהענקת עזרה לציבור. מחשבה זו נשענת על התפיסה שהדבר היחיד הנחוץ ליצירת מקום עבודה או להכשרה מקצועית הוא תקציב כספי ומדובר בסכומי כסף גדולים שרק המדינה יכולה לעמוד בהם. על מנת לשנות תפיסה זו יש צורך בהפנמת העובדה שיש פעולות רבות שאינן דורשות בהכרח תקציבים גדולים והן עשויות להגדיל באופן ניכר את מספר המועסקים. למשל – עידוד יזמות לפתיחת עסקים קטנים, או הקמת גופים לייעוץ ראשוני והכוונה לציבור הרחב בכל הנוגע לאפשרויות התעסוקה, או סיוע וליווי בחיפוש מקום עבודה ובהשתלבות בו. דבר זה עשוי להביא להגברת הדרישה הציבורית מהרשויות המקומיות לדאוג לנושא התעסוקה.

ג. חוסר הכרה בנחיצות הסיוע

חלק מהעוסקים במתן עזרה לציבור איננו מודע לנחיצות העזרה בהשתלבות בשוק העבודה. להבנתם, כל אדם המעוניין באמת לעבוד יכול לעשות זאת במאמץ לא גדול ומי שאינם עובדים עושים זאת אך ורק מתוך בחירה ומחוסר רצון לעבוד. חלק נוסף מהעסקנים מכיר אמנם בעובדה שאדם שמעוניין להתפרנס זקוק לעזרה וסיוע, אלא שהם סבורים שמספרם של אלה שמעוניינים לעבוד הוא קטן מאוד. הסיבה העיקרית לכך היא שרוב האנשים הזקוקים לפרנסה אינם יודעים כלל מה עליהם לעשות ולמי עליהם לפנות לצורך קבלת עזרה במציאתה. בהיעדר כתובת ברורה נשאר מספרם של אנשים אלו וחלקם היחסי באוכלוסייה בגדר תעלומה.

ד. תקווה לשינוי המצב הכלכלי

רבים בחברה החרדית תולים את האשם למצב הכלכלי הקשה אך ורק במדיניות הממשלה, שהחליטה לבצע קיצוצים חדים בקצבאות הביטוח הלאומי ובתקציבים המיועדים למוסדות השונים בחברה החרדית. קיצוצים אלו נתפסים כפעולות של מדיניות אנטי חרדית שהושפעה בעיקר מהרכב הקואליציה. מסיבה זו תלו החוגים החרדיים תקוות רבות בשינוי הרכב הקואליציה, שיחזיר את מצבם הכלכלי לקדמותו. לכך נתלוותה התקווה להגברת איסוף התרומות מנדיבים בחוץ לארץ, התורמים מהונם לציבור החרדי במדינת ישראל בכלל ולעולם התורה בפרט, על מנת להשלים את הקיצוצים בתמיכת המדינה. למרות השינוי בהרכב הקואליציוני אכן התרחש, הוא הותיר על כנו את הקיצוץ בקצבאות הביטוח הלאומי. אך בציבור החרדי עדיין אין מכירים בעובדה שהמצב הכלכלי החמור איננו נובע רק ממדיניות הממשלה, וכי מדיניות הממשלה איננה משקפת יחסי דתיים-חילונים אלא קובעת משנה כלכלית מקפת שאיננה

אמורה להשתנות בקרוב. הם אינם מכירים גם בעובדה שהנדיבים בחוץ לארץ אינם יכולים למלא את הסכומים הגדולים שקיצצה המדינה.

ה. חוסר שיתוף פעולה בין הגופים החרדיים

גיבוש דרכים לקידום התעסוקה במגזר החרדי מחייב שיתוף פעולה בין המפלגות החרדיות השונות ובין ארגוני חסד שונים. שיתוף פעולה כזה הוא משימה קשה ומורכבת ביותר היות ובדרך כלל מתנהל כל גוף באופן אוטונומי לחלוטין. בין המפלגות ובין ארגונים מקבילים קיימת לרוב מערכת יחסים עכורה הנובעת מתחרותיות ומקשה גם על עבודת צוות למען מטרה משותפת. רק הבנה בחיוניות הדבר ומאמץ גדול לגשר בין הגורמים השונים יכולים להביא לשיתוף פעולה זה.

ו. היעדר תקציב

כל פעילות שהיא לקידום התעסוקה בחברה החרדית מחייבת משאבים כספיים הן להפעלת כוח אדם שיעסוק בכך והן להפעלת התכניות השונות. למפלגות החרדיות אין הכספים הנדרשים לכך והרשויות המקומיות הנמצאות בלאו הכי במצב כספי קשה אינן מרשות לעצמן לייעד סכומי כסף גדולים למטרה זו. גם ארגוני החסד הרבים בחברה החרדית, הממומנים באמצעות תרומות מהציבור הרחב ומנדיבים בחוץ לארץ, מתקשים לעמוד בדרישות הרבות לקבלת עזרה כספית עבור משפחות נזקקות ואין בכוחם לממן פעילות לקידום התעסוקה הדורשת סכומי כסף גדולים. על מנת להפעיל את ארגוני החסד בתחום זה, יש צורך בהצעת תכניות פעולה שאינן דורשות סכומי כסף גדולים לקידום התעסוקה וכן ליצור קשר בין גופים ממשלתיים או קרנות המעוניינים לקדם את התעסוקה במגזר החרדי לבין הארגונים הללו.

ז. היעדר דרישה ציבורית מקרב החרדים

פעילותם של אישי הציבור והעסקנים מוכוונת בדרך כלל על ידי הציבור, המביע את ציפיותיו מנבחרי הציבור בדרכים שונות. עד היום לא נשמעה דרישה ציבורית לפעילות בתחום התעסוקה, אלא בהשגת תקציבים וקצבאות עבור הציבור ובחקיקה בנושאים דתיים. רק לאחר שתתעורר דרישה מהציבור לנציגיו ולארגוני החסד לפעול בתחום זה של תעסוקה ניתן יהיה לראות את עסקני החברה החרדית נרתמים לנושא ומעלים אותו על סדר יומם בצורה משמעותית. לאחרונה ניכר אמנם שינוי בנקודה זו כשמספר ארגונים העלו על סדר יומם את הצורך במציאת פתרונות תעסוקתיים לחברה החרדית, אולם פעילות זו היא עדיין מועטת מאוד ומכוונת בעיקר לתעסוקת נשים בלבד.

אישי הציבור והעסקנים בחברה החרדית אינם רואים את עצמם בשום אופן כמתווי דרך וכמשפיעים על ההשקפה ועל אורח החיים של הציבור. השתלבות חרדים במעגל העבודה תלויה בעיקר בתפיסת העולם החרדית ולא באפשרויות המעשיות והם אינם אמורים לשנותה. דעת הקהל בעניין תעסוקה ובעניינים נוספים מושפעת רבות מהרבנים, מהעיתונות החרדית ומהשיח הפנימי ברחוב החרדי. אישי הציבור אינם מאמינים ביכולתם להשפיע על דעת הקהל ורק דרישה ציבורית רחבה שתבוא בעקבות שינוי בתפיסת העולם עשויה לרתום אותם לפעול כמיטב יכולתם לקידום התעסוקה.

ח. כפיות טובה ציבורית

כל איש ציבור נתקל פעמים רבות בטענות ומענות של מאוכזבים שונים ורק התמיכה והעידוד של האחרים מעניקים לו את הרצון להמשיך בתפקידו. העיסוק בצורכי ציבור תובע מאמצים גדולים והתמסרות לתפקיד ברוב שעות היממה, והתמיכה הציבורית והכרת תודה מהציבור הרחב היא חיונית ביותר עבור כל איש ציבור או עסקן. ללא תמיכה זו קשה מאוד לכהן במשך תקופה ארוכה בתפקיד ציבורי כלשהו. בנקודה זו נתקלים האנשים העוסקים בקידום התעסוקה בקושי רב. מצד אחד רבים אינם מכירים בחשיבות פעילותם ואולי אף רואים אותה בעין רעה מסיבות שונות ומצד שני הנזקקים למקום עבודה אינם מבינים מדוע נדרשת לכך פעילות כה ממושכת ומדוע זמן כה רב הם אינם מוצאים מקום עבודה. מלבד זאת, חלק גדול מהפעילות לקידום התעסוקה איננו נוגע ישירות למועסקים ומקבלי העזרה כלל אינם מודעים למאמצים שהושקעו על מנת ליצור עבורם את מקום העבודה. יש אנשים שניסו לפעול בתחום התעסוקה והפסיקו את פעילותם זו תוך זמן קצר, צעד שהרתיע אחרים מלעשות זאת במקומם.

ט. התנגדות לשינוי מצדם של רבנים

הסתייגותם של רבנים שונים וחלק מהציבור הרחב מהשתלבותם של גברים חרדים בשוק העבודה, או מהשתלבותן של נשים במקומות עבודה חילוניים, וההתנגדות להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים, מונעת עסקנים רבים מלהיכנס לתחום זה. גם אם דעתם האישית של רוב אישי הציבור והעסקנים בחברה החרדית היא שצעדים אלו הם חיוניים, מעטים הם מי שמוכנים לעסוק בכך נוכח ההתנגדות שבה הם עשויים להיתקל. המאבק בהם עלול לגלוש עד מהרה לרמה האישית, במאמרי עיתונות ובמודעות רחוב כנגדם ובהפגנות מול ביתם.

י. אי-הכרה בחסד שבקידום תעסוקה

המודעות לעשיית חסד בציבור החרדי היא כאמור גדולה ביותר, רבים משתדלים כמיטב יכולתם לסייע לנזקקים השונים כעניים, חולים, נכים, פגועי מוח או נפש וקשישים. בחברה החרדית יש אין ספור פעילויות של עזרה וחסד לזולת בדרכים רבות ומגוונות, אלא שמכל הפעילות הנפלאה הזו נעדרת כמעט לגמרי פעילות בתחום התעסוקה. הסיבה לכך היא שהאדם המובטל איננו נתפס כמי שנוזקק לעזרה, שכן במקרים רבים מדובר באבטלה מרצון וממילא גם המעוניין לעבוד איננו נחשב לנזקק. בכל מקרה של קושי כלכלי נעשית פעילות לגיוס כספים לסיוע ולא נעשים כמעט ניסיונות למציאת מקום עבודה. אם יתרחש שינוי בתפיסה זו והאדם הזקוק לפרנסה ייתפס כנזקק, אין ספק שניתן יהיה לפעול רבות בתחום העזרה ההדדית, כשכל אדם יעשה כמיטב יכולתו לעזור למכיריו במציאת מקום עבודה.

יא. היעדר ידע מקצועי

הפעילות הרבה הנעשית על ידי ארגוני החסד איננה מורכבת ובדרך כלל איננה דורשת הבנה מיוחדת או תכנון רב. איסוף כספים וחלוקתם, השגת ציוד והשאלתו או הפעלת מתנדבים הן פעולות פשוטות יחסית. לעומת זאת, הפעילות בתחום התעסוקה היא מורכבת מאוד ודורשת תכנון והבנה, שכן יש צורך לפעול הן בייעוץ והכוונה על מנת להתאים לכל אדם את התחום המתאים לכישוריו וליכולותיו, הן בהכשרה מקצועית או בהדרכה בהקמה וניהול של עסק והן ביצירת מקומות עבודה ובהשמה מוצלחת של העובדים. לשם כך יש צורך באנשים בעלי הבנה רבה ויכולת תכנון וטיפול במגוון של פעילויות, ובדרך כלל נדרשת לכך גם הכשרה מתאימה, דבר שאיננו מצוי בקרב העוסקים בצורכי ציבור במגזר החרדי.

יב. אחוזי הצלחה נמוכים

גם הפעילות המקצועית ביותר בתחום התעסוקה היא מעצם טבעה בעלת שיעורי כישלון גבוהים, אם בנשירה של תלמידים במהלך הלימודים, אם בקשיים במציאת מקום עבודה וקשיים בהשתלבות במקום העבודה ואם בכישלון היזמות העסקית. שיעורי אי-הצלחה גורמים לתסכול רב בקרב דורשי העבודה והמסייעים להם, בעוד שעיסוק בחלוקת כסף או מזון איננו מלווה באכזבות כה גדולות. גם לעובדה זו ישנה השפעה רבה על החלטתם של העסקנים להימנע מפעילות בתחום זה של קידום התעסוקה.

יג. עוינות בקרב הציבור הלא-חרדי כלפי העסקת חרדים

השתלבות מסיבית של חרדים במעגל העבודה בישראל כוללת בהכרח כניסה למקומות עבודה חילוניים או דתיים-לאומיים. תדמיתו של הציבור החרדי בעיני הציבור הכללי היא בדרך כלל שלילית ויש לכך השפעה רבה על הנכונות להעסקת חרדים. כדי לשכנע מעסיקים חילוניים ודתיים-לאומיים להעסיק חרדים נדרשות פעמים רבות שיחות ארוכות לשם הפרכתן של דעות קדומות וסטריאוטיפים. העוינות הרבה השוררת בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית גורמת לחוסר אמון של רבים ובכללם גם עסקני ציבור, ביכולת לעשות זאת. עם זאת הוכיח הניסיון שבמקרים שבהם הסכימו מעסיקים חילוניים להעסיק חרדים הם נהנו מהחלטתם והסכימו בשמחה לקבל עובדים חרדים נוספים. נראה שלהשתלבות חרדים במעגל העבודה עשויה להיות השפעה חיובית על צמצום הקיטוב ועל שיפור תדמיתו השלילית של הציבור החרדי.

יד. עלייה באבטלה וירידה בצריכה

המצב החמור שאליו נקלעו חלק ניכר מן הכלכלה הישראלית ורוב החברה החרדית, מקשים מאוד על כל פעילות לקידום התעסוקה או היזמות. רבים מהעובדים אינם בטוחים עוד במקום עבודתם ומחשבה על יצירת מקומות עבודה חדשים נראית משימה בלתי אפשרית. גם בתחום היזמות העסקית לא נראית באופק פתיחה של עסקים חדשים, בזמן שעסקים ותיקים נקלעים לקשיים מחמת ירידה בצריכה. התאוששותו של המשק הישראלי בתקופה האחרונה עשויה לקדם את העניין, אולם נדמה שהשפעת ההתאוששות גם על החברה החרדית עשויה להימשך עוד זמן רב, שכן מבחינות רבות הפעילות הפיננסית בחברה החרדית היא פנימית ואיננה מושפעת מהמצב הכללי במשק. שיעורי האבטלה הגבוהים מרפים את ידיהם של רבים במגזר החרדי מלנסות את כוחם בשוק העבודה, מתוך חוסר אמון ביכולתם למצוא עבודה. גם העסקנים ואישי הציבור פסימיים בנוגע ליכולתם לסייע לציבור בהשתלבות בשוק העבודה, כשישנו מספר כה גדול של דורשי עבודה בעלי ניסיון תעסוקתי.

הימנעות גורמי השלטון

השתלבות גדולה יותר של הציבור החרדי במדינת ישראל היא כמובן אינטרס חשוב עבור מדינת ישראל. השתלבות זו עשויה להגדיל את הכנסות המדינה ממיסים, להגדיל את הצריכה ולצמצם את העוני בחברה החרדית. למרות זאת נראה שהמדינה איננה פועלת כמעט בכיוון זה, מלבד בדרך של קיצוץ הקצבאות על מנת ליצור לחץ כלכלי על הציבור.

ספק רב אם יש לכך השפעה ללא פעילות במקביל לקידום התעסוקה במגזר החרדי. מדוע נמנעת המדינה מפעילות ממשית בתחום זה?

א. היעדר נכונות לתקצב את העלות הגבוהה של ההכשרה המקצועית והאקדמית

כל תכנית בעלת היקף רחב להשתלבותם של חרדים במעגל העבודה דורשת כסף רב, שכן לרוב הצעירים החרדים אין היכולת לממן בעצמם את לימודי ההכשרה המקצועית או האקדמית ואת המחיה בתקופת הלימודים. גם יזמות עסקית דורשת השקעה כספית לא מבוטלת ועד לשלב של רווחיות עשוי לעבור זמן רב. כמו כן נדרשת המדינה להעניק תמריצים ליזמים על מנת לעודדם ליצור מקומות עבודה למגזר החרדי. המגמה המתמשכת של האוצר לקצץ יותר ויותר בתקציב המדינה איננה מאפשרת להקדיש סכומי כסף גדולים עבור מטרה זו. במקרים רבים הכספים שהושקעו בהכשרה המקצועית או בעידוד מעסיקים לא הוכיחו את עצמם מסיבות שונות, כמו הכשרה במקצועות שאינם נדרשים בשוק והפסקת ההעסקה עם סיום התמריצים. על מנת לשכנע את האוצר להקדיש סכומי כסף גדולים למטרה זו יש צורך בתכניות ברורות עם יכולת מוכחת להצלחה.

ב. אווירה אנטי חרדית

בחברה הישראלית שוררת כיום עוינות רבה כלפי הציבור החרדי על אי התגייסותו לצה"ל, על אי השתתפותו במעגל העבודה, על הכפייה הדתית ועל התקציבים המועברים למוסדות השונים בחברה החרדית. במקרים רבים מלבה התקשורת את השנאה ובפרט עושות זאת מפלגות שחרתו על דגלן את המאבק בחברה החרדית. הקצאת סכומי כסף גדולים במיוחד לחרדים עלולה להיתקל בהתנגדות רחבה, על אף העובדה שמדובר למעשה ביוזמה להגדלת ההשתתפות שלהם במעגל העבודה.

ג. היעדר תכנית מוגדרת לקידום תעסוקה של חרדים

פעילות לקידום התעסוקה בחברה החרדית מחייבת הבנה טובה של הציבור החרדי והיכרות מעמיקה אתו, כדי להבין את מניעיו ולגבש את הפתרונות המתאימים. רוב האנשים הקשורים לעניין אינם מכירים מספיק את החברה החרדית ועל כן אינם יכולים לגבש תכנית פעולה מתאימה. בהיעדר תכנית מגובשת ומסודרת לא ניתן כמובן להקצות כספים ולפעול בשטח. לשם גיבוש תכנית טובה מן ההכרח לבצע למידה לעומק של החברה החרדית ולמצוא את הדרכים הנכונות לקדם את השתלבות החרדים במעגל

העבודה, מבלי ליצור התנגדות חזקה בתוך החברה החרדית. לשם כך נדרש שיתוף פעולה של השלטונות עם גורמים בעלי השפעה בתוך החברה החרדית, כרבנים ואישי ציבור.

ד. היעדר דרישה מצדו של הציבור החרדי

פעילות הממשלה בעניינים שונים נובעת כידוע ממניעים פוליטיים. המפלגות החרדיות אינן מעלות בדרישותיהן הקואליציוניות את הצורך בפתרון לבעיית התעסוקה אלא את הצורך בהגדלת התקציבים למוסדות חרדיים והקצבאות לאוכלוסייה החרדית. בהיעדר דרישה מצדו של הציבור החרדי קשה לראות את המדינה יוזמת פעולות הנוגעות בראש ובראשונה לציבור החרדי עצמו, בפרט כשפעילות כזו עשויה להצטייר כניסיון להשפיע על אורח החיים הדתי והאמוני של הציבור החרדי. כל עוד והמפלגות החרדיות לא יעלו על סדר יומן את קידום התעסוקה של ציבור בוחריהם, קשה לצפות שהמדינה תיקח על עצמה מטלה זו.

4 דרכים לקידום תעסוקה של חרדים

כדי לשפר את המצב התעסוקתי ולהביא רווחה כלכלית לכלל הציבור החרדי נדרשת פעילות רחבת היקף, הן על ידי גורמים בתוך החברה החרדית והן על ידי גורמים חיצוניים, תוך בניית הבנה ואמון הדדי בין הגורמים השונים. מדובר ללא ספק בתהליך שעשוי להימשך שנים מספר, שבמהלכן עלול המצב הכלכלי להחמיר עוד יותר. להלן ייעשה ניסיון לשרטט בקצרה את הקווים הכלליים לפעילות זו, מתוך תקווה שהדברים ייעשו בהקדם האפשרי ובמינימום תקלות ומכשולים. אך קודם לכך מוגשת סקירה קצרה של פעולות שננקטו בשנים האחרונות.

פעולות שננקטו

בעשור האחרון חלה התעוררות ניכרת וננקטו צעדים שונים, שמטרתם קידום השתלבות הציבור החרדי בעולם העבודה.

א. הכשרה מקצועית ואקדמית

מאז 1996 הוקמו כמה מוסדות להכשרה מקצועית ואקדמית עבור החברה החרדית. הבולטים שבהם הם ה"מרכז החרדי להכשרה מקצועית" (שהקים ארבעה סניפים ברחבי הארץ), טורו קולג' והקריה האקדמית באור יהודה (שהיא שלוחה של הקריה האקדמית בקרית אונו). במוסדות אלו ניתנה תשומת לב מרבית לדרישות הציבור החרדי: הפרדה מוחלטת בין גברים לנשים, לימודים לגברים בשעות הערב או ביום אחד בשבוע על מנת לצמצם את הפגיעה בסדרי הלימוד, מכינות ייעודיות למחוסרי ידע בסיסי באנגלית ומקצועות נוספים, התאמת תוכני הלימוד לחברה החרדית ועוד. במוסדות אלו למדו

בשנים החולפות כמה אלפים של גברים ונשים מן הציבור החרדי, אולם עדיין לא מורגשת נהירה המונית אליהם.

המוסדות האלו התמקדו במקצועות טכנולוגיים שאינם עומדים בסתירה להשקפת העולם החרדית ונמנעו ממגמות עיוניות כמו פסיכולוגיה, מדעי החברה והמדינה, היסטוריה ומחשבת ישראל, שכן לימוד מקצועות עיוניים עלול להתפרש כקריאת תיגר על החברה החרדית ולא כחיפוש אחר פרנסה. שנות הפריחה של ענף ההיי-טק היו גם שנות פריחה למוסדות אלו. העיסוק במחשבים התאים מאוד לצעירים חרדים בהיותו בעל מעמד גבוה ששכר נאה בצדו, ועבודה בסביבה חרדית מובהקת וללא התחככות תמידית עם העולם הגדול. המשבר הגדול בענף זה פגע גם במוסדות אלו וצמצם את האפשרויות המועדפות לעבודה בחברה החרדית.

חלקם הגדול של התלמידים במוסדות להכשרה מקצועית ואקדמית הצליח להשתלב בכבוד בעולם העבודה. ניתן להעריך שככל שישגדל שיעור ההשמה בקרב הבוגרים, כך יגדל זרם הפונים למוסדות, שכן מצבם התעסוקתי של הבוגרים משמש אינדיקטור לכדאיות המהלך.

ב. פרויקט "פרנסה בכבוד"

זה כעשור פועלת בג'וינט ישראל יחידה בשם "פרנסה בכבוד" שמטרתה לעודד את השתלבות הציבור החרדי בעולם העבודה. הפעילות (שבעבר נעשתה על ידי משרד העבודה והרווחה) נעשית בשיתוף עם משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה והיא מתמקדת לעת עתה בשני תחומים. התחום האחד הוא גיוס תלמידי ישיבות להכשרות המקצועיות המיועדות לציבור החרדי וסבסוד גבוה של הלימודים במגמות אלו. התחום השני הוא הקמת מרכזי הכוון תעסוקתי בארבעה ריכוזים חרדיים מובהקים שתפקידם יהיה לדאוג להשמה מרבית של בוגרי ההכשרות המקצועיות ושל כלל הציבור בעולם העבודה. מרכזים אלו אמורים להוות מעין "לשכות תעסוקה" עבור הציבור החרדי, שכמעט בכלל איננו משתמש בשירות התעסוקה או בחברות ההשמה הפרטיות. פעילות הג'וינט נעשית תוך שיתוף פעולה מלא עם המנהיגות המקומית בריכוזים החרדיים השונים ובאמצעות הפעלתם של אנשי שטח חרדים. הקמת מרכזי הכוון נתקלת בקשיים בירוקרטיים רבים ויש לקוות לפתיחתם הקרובה, שכן טמון בהם פוטנציאל רב ביותר לשינוי המצב הקיים.

ג. עידוד יזמות עסקית

ליזמות העסקית עדיפות גבוהה בחברה החרדית, כי היא מאפשרת, במקרים רבים, עצמאות וגמישות בסדר היום הנדרש, לחפץ בקביעת עתים לתורה. היא גם מצמצמת במקרים רבים, את החשיפה לרעב ולעולם החיצוני. היזמות העסקית איננה מחייבת בדרך כלל ידע והשכלה כללית וההצלחה בה תלויה יותר בחושים, בתכונות אופי ובחכמת חיים. זוהי הסיבה לכך שרבים בחברה החרדית רואים את עתידם הכלכלי בתחום זה ולא בעבודה במעמד של שכיר, שתחילתה בהכשרה המקצועית והאקדמית. עם זאת, למרות הגישה הרווחת כי די במעט מחשבה לפתיחת עסק או לכל פעילות עסקית אחרת, הרי שבפועל, ללא הדרכה והכוונה, רבים מוצאים את עצמם מתמודדים עם הפסדים כספיים גדולים בעקבות ניסיונות כושלים בתחום זה. על מנת לחולל שינוי הוקמו במהלך השנים, על ידי הרשות לעסקים קטנים ובינוניים, מרכזים לטיפוח יזמות (מט"י) בכל רחבי הארץ. בשנים האחרונות חדרה פעילות זו גם לציבור החרדי, בעיקר באמצעות מט"י ירושלים, תוך שימת לב מיוחדת להתאמת ההכשרה לציבור חרדי. המיזם התקבל בברכה, אך עדיין נדרשת פעילות הסברתית ופרסומית רחבה להגברת המודעות לכלי חיוני זה, אשר בכוחו לשפר במידה רבה את מצב העסקים הקטנים וליצור שפע של מקומות עבודה.

ד. יצירת מקומות עבודה

בשנתיים האחרונות נעשה ניסיון משמעותי ליצירת מקומות עבודה עבור הציבור החרדי על ידי משקיעים מחוץ לארץ, תוך הדגשת העובדה כי מדובר בכוח עבודה איכותי וזול. פעילות זו נעשתה בעיקר על ידי אנשי "אגודת ישראל באמריקה", אשר גילו עניין רב בסיוע לציבור החרדי בדרך זו. עד עתה נוצרו בזכות פעילות זו מאות מקומות עבודה, אולם רובם ככולם מיועדים לנשים דוברות אנגלית ברמת שפת אם. לפעילות חשובה זו מצטרף כעת החוק לעידוד השקעות, אשר נועד להעניק סיוע משמעותי במשכורת לתקופה של 5 שנים, למפעלים שייצרו מקומות עבודה חדשים באזורים מוגדרים בחוק וביניהם הריכוזים החרדיים החדשים. הצלחת פרויקטים אלו עשויה אולי להביא גם משקיעים ישראלים למחשבה על ניצול כוח עבודה איכותי זה ועל יצירת מסגרות המותאמות לדרישות הציבור החרדי.

ה. חברות השמה וכוח אדם

במהלך השנה האחרונה החלה חברת 'מנפאואר', אחת מחברות ההשמה וכוח אדם המובילות בישראל, בהפעלת מערך מיוחד להשמת עובדים חרדים. מהלך זה נעשה על ידי יחידת "בראשית", שהוקמה לשם כך, ופועלת לעת עתה באזור המרכז בלבד. מוקדם עדיין

להעריך את הצלחתו של הניסיון, אולם יש לקוות כי חרדים רבים אמנם ישולבו בעולם העבודה, מה שיעודד חברות נוספות ללכת בדרך זו.

פעולות שיש לנקוט

לפעילות בתוך הציבור החרדי כמה מטרות, וביניהן: מתן אינפורמציה נחוצה על שוק העבודה בישראל ועל האפשרויות השונות העומדות לפני כל אדם בגיל העבודה; יצירת כלים ומסגרות מתאימות אשר יעניקו לכל אדם את הסיוע המרבי במציאת עיסוק המותאם לאופיו, לכישוריו וליכולותיו; שיפור מעמדו של האדם העובד בחברה החרדית ויצירת מקומות עבודה מותאמים ככל האפשר לעובד החרדי.

ריכוז כלל הפעילות לקידום התעסוקה בחברה החרדית מחייב הקמת גוף מיוחד פנים-חרדי. תפקידו יהיה גיבוש תכניות שונות לקידום התעסוקה בחברה החרדית ויצירת קשרים ושיתוף פעולה בין הגורמים השונים בחברה החרדית ומחוצה לה, לקידום התכניות. גוף זה יעמוד בקשר עם המנהיגות הרוחנית בציבור החרדי ועם גורמים מקצועיים וגורמי מחקר שונים, כדי לבנות את התכניות המתאימות לתנאי השוק ולצרכיו, תוך התאמתן לציבור החרדי. הוא יסתייע בתכניות לקידום תעסוקה שכבר הופעלו עבור קבוצות אחרות (עולים חדשים, חיילים משוחררים, נכים, אמהות חד-הוריות והמגזר הכפרי).

גיבושן של תכניות כאלה עשוי להגדיל את השתתפותן של הרשויות השונות ושל גופים פילנתרופיים, בארץ ובעולם, במימון התכניות ובקידומן. תכניות אשר יגובשו על ידי גוף זה אמורות לזכות להכרה ולתמיכה בתוך הציבור החרדי, הן של המנהיגות הרוחנית והן של הציבור הרחב. הידיעה שהתכניות הוכנו על ידי גורמים מתוך הציבור, המכירים בצרכיו הייחודיים ומעוניינים אך ורק בשיפור המצב הכלכלי תסיר את החשש מפני פגיעה באורח החיים החרדי ובתפיסת העולם של ציבור זה. לגוף זה דרושים אפוא אנשים מוכרים מתוך החברה החרדית, הידועים בנאמנותם לחברה ובדאגתם הכנה לצרכיה ולאופייה הייחודי. להלן שורה של פעולות שיש לנקוט כדי לקדם את התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית.

א. פעולות הכשרה

הנגשת ידע על עולם העבודה בישראל

במידה מסוימת מתנהלת החברה החרדית במדינת ישראל כמערכת כלכלית אוטונומית, המנותקת מהכלכלה הכללית. מערכת זו מתאפיינת בהתנהלות מסורתית יותר, עם השפעה פחותה של העולם המודרני. רוב החרדים העובדים לא עברו הכשרה מקצועית כלשהי, גם בתחומים כמו הוראה וייעוץ, והם מתבססים על אינטואיציה וניסיון מצטבר. אנשים רבים עוסקים במסחר ובנדל"ן ללא הכשרה כלשהי. דפוסים אלה מקשים מאוד על אדם חרדי המעוניין להשתלב בעולם העבודה המודרני, בו לימודים ותואר מהווים כרטיס כניסה ראשוני, ומבלי ייעוץ מקצועי ותכנון לא נעשה כמעט דבר. זאת ועוד: החברה החרדית מתאפיינת בהסתגרות באמצעות מגורים בשכונות או ביישובים משלה, ובהתנזרות מהתקשורת ומהתרבות של החברה החילונית והדתית-לאומית. ההסתגרות וההתנזרות הביאו לידי כך שאנשים רבים בחברה החרדית אינם מכירים כלל את עולם העבודה במדינת ישראל ואת הדרך להשתלב בו. חוסר הידע הוא חסם משמעותי ביותר ויש להתגבר עליו באמצעות פרסום חומר הסברתי. בפרסום אמור להיות גם מידע כללי על התנהלות הכלכלה ועל החוקים השונים הנוגעים לעולם העבודה והמסחר. הפצת חומר כזה בחברה החרדית יכולה להקל במידה רבה על המבוכה השוררת בקרב צעירים חרדים המעוניינים למצוא את עצמם בעולם העבודה.

השלמת ידע בסיסי

כאמור, רבים מבוגרי הישיבות נעדרים ידע בסיסי באנגלית, במתמטיקה, בהכרת המחשב ובעוד תחומים שיש בהם כדי לסייע רבות בהשתלבותם בשוק העבודה. השלמת החסך תסייע באופן משמעותי להצלחה בכל עבודה שהיא, כעצמאים או כשכירים, בעבודות הדורשות הכשרה מקצועית ובאלו שאינן דורשות זאת. לשם כך נדרשים קורסים קצרים ברמה בסיסית ביותר, ללא קשר להכשרה מקצועית. ניתן להניח שהקמת מערך כזה תעורר התעניינות רבה מאוד בלימודים אלה, שכן רבים מכירים בנחיצותם לא רק מן ההיבט הצר של תעסוקה. בקורסים כאלה עשויים להשתתף גם רבים שאינם מעוניינים כלל להשתלב בעבודה או ביזמות בטווח הקרוב או כאלה שמתלבטים ומהססים ועושים צעדי גישוש ראשוניים. כל עוד חומר הלימוד יכלול אך ורק ידע שימושי, סביר להניח שהפעלת הקורסים לא תיתקל בהתנגדות בתוך הרחוב החרדי, שכן תכנים אלו אינם סותרים כלל את השקפת העולם החרדי.

התאמת ההכשרה המקצועית לצורכי השוק

כדי לייעל את השמת בוגרי התכניות להכשרה מקצועית, על התכניות להיות מכוונות-שוק, כלומר שתחומיהן נבחרו על פי צורכי השוק. נקודה זו חשובה גם בסמינרים לבנות, שם עוברות התלמידות הכשרה מקצועית ברמה גבוהה, שבהרבה מקרים אין לה שום דרישה בשוק העבודה. מדובר אמנם במשימה שהיא קשה בשוק הנתון לשינויים מתמידים, אולם החשש שמא בוגרי ההכשרה יישארו מחוסרי עבודה מחייב לעשות כל מאמץ. הפתרון הטוב ביותר הוא קשירת קשר עם מעסיקים פוטנציאליים כבר בתחילת מסלול ההכשרה. כך ידעו התלמידים שסיכוייהם למצוא עבודה עם סיום הלימודים הם גבוהים. הדבר עשוי להגדיל את מספר הפונים להכשרה מקצועית ואת המוטיבציה להצטיינות במהלך הלימודים.

שדרוג של עובדים קיימים

מלבד הפעולות הנדרשות לצורך הכנסתם של חרדים הנמצאים מחוץ למעגל העבודה, נדרשת פעילות לשדרוגם של החרדים העובדים. רבים מהם משתכרים שכר נמוך, שאינו מספיק לפרנסת משפחה ברוכת ילדים ולמימון ההוצאות הרבות של המשפחה החרדית. שדרוג עבודתם ושכרם צריך להיעשות באמצעות הכשרתם לעבודות מתקדמות יותר או באמצעות הכוונה לפיתוח עסק עצמאי. במיוחד דרושות הדרכה והכוונה של אלה העוסקים בייצור תשמישי קדושה ואומנות יהודית בכלל, ושל העוסקים בתחום השיווק והייצוא של מוצרים אלה, שהוא פלח שוק גדול.

עד עתה התרכזו עיקר הפעילות בתחום ההכשרה המקצועית לחרדים במי שעדיין לא עבדו כלל. התמקדות באלה והתעלמות מן החרדים העובדים עלולה להתברר כטעות חמורה, משום שהדרך הטובה ביותר להשתלבותו של הצעיר החרדי בעבודה היא התחלה בעבודה שכמעט איננה דורשת הכשרה מקצועית, כשרק לאחר מכן הוא פונה ללימודי הכשרה כדי לשפר את יכולותיו בעולם העבודה. עבור אדם שמתלבט בנוגע להשתלבות אפשרית בעבודה כלשהי, הכשרה מקצועית כמעט איננה באה בחשבון לפני ניסיון מעשי בפועל. לעומתו, מי שכבר התחיל את דרכו בעבודה עשוי להיות בשל לקבלת החלטה על בחירת מקצוע ולימודים אינטנסיביים להשגתו.

ייעוץ והכוונה תעסוקתיים

מלבד הקשיים והחסמים הרבים העומדים בפני צעיר חרדי בבואו להשתלב בעולם העבודה, קיימת מבוכה רבה בנוגע להתאמתו לעבודה על פי כישרוניותו, כישוריו ותכונותיו הייחודיות. בדרך כלל חסר צעיר זה את המודעות ליכולותיו השונות ולנטייותיו

בנוגע לעולם העבודה. השאלות אם לפנות לעיסוק כעצמאי או כשכיר, אם לפנות להכשרה מקצועית או לתחומים אחרים ולאלו מקצועות הוא מתאים עלולות לשתק אותו מכל פעולה בכיוון זה. לשם כך דרוש מערך של ייעוץ והכוונה תעסוקתיים, שבו יוכל כל אדם לעבור אבחון מקצועי, שיאפשר לו להכין את עצמו להשתלבות הטובה ביותר בשוק העבודה. מרכזי הייעוץ התעסוקתי הקיימים אינם ידועים דיים בחברה החרדית ויש צורך להגביר את המודעות לקיומם ולכדאיות השימוש בהם. כמו כן, מומלץ להכשיר יועצי תעסוקה מקרב החברה החרדית עצמה, שכן במקרים רבים עלולים חרדים להסתייג מקבלת ייעוץ ממי שאינם חרדים, מתוך חשש שהללו אינם מבינים ללבם ואינם מסוגלים לתת מענה ללבטיהם. לאיכות הייעוץ השלכות הן על הצעד של מציאת הפרנסה והן על התאמתה לעובד ולמידת הסיפוק האישי שימצא בה, דבר שאמור להשפיע על השתלבותו הטובה במקום העבודה ועל מעמדו במשפחתו ובחברתו הקרובה.

ייעוץ והכוונה תעסוקתיים נחוצים מאוד גם בסמינרים לבנות, בהם נדרשות התלמידות לבחור בין המסלולים השונים, כשבמקרים רבים אין הן מודעות לנטיותיהן ולמקצוע המתאים עבורן. ייעוץ כזה יכול לחסוך עגמת נפש רבה והוצאה כספית מיותרת בשל בחירת תחום שאיננו מתאים.

הייעוץ וההכוונה הניתנים כיום במרכזים החרדיים להכשרה מקצועית אינם נתפסים בציבור כמספקים. זאת על שום שבדרך כלל מדובר רק על מיון בין המסלולים הקיימים במרכזים אלה ולא על ייעוץ אשר בכוחו לכוון את המתיעץ גם לאפיקים נוספים שאינם כלולים בתכניות הלימוד של המוסד.

סיוע כספי בלימודים ובפתיחת עסק

בתקופת ההכשרה המקצועית או בתקופת הקמת עסק דרוש לאדם סיוע כספי שיינתן לו כמענק או כהלוואה לטווח ארוך. הקמת קרן סיוע למימון ההכשרה המקצועית או להקמת עסק חדש יכולה לסייע לרבים לעבור את התקופה הקשה הזו. היא יכולה לשמש קרש הצלה למי שנקלעו כבר לחובות כבדים ולמצוקה כספית בשל התנסות קודמת בהכשרה מקצועית או בהקמת עסק, בלי שזכו לסיוע במימונם.

מלבד הסיוע במימון נחוץ גם סיוע במחיה, בתקופה זו. בוגר הכשרה מקצועית בחברה החרדית עשוי להיות בעל משפחה בת מספר נפשות, וזאת בשל הכניסה המאוחרת-יחסית של הגברים החרדים למעגל התעסוקה. חשוב מאוד, על כן, להקים קרן אשר תממן את מחייתו של המתחיל, באמצעות מלגה או הלוואה, האמורה להיפרע לאחר השתלבותו בעולם העבודה.

מימון הפעולות לקידום התעסוקה איננו יכול לבוא רק מתוך החברה החרדית עצמה. על הרשויות הממשלתיות והמקומיות להעניק סיוע לקידום התכניות השונות בהקצאת משאבים, בהקצאת מבנים, במתן הטבות והנחות ובדרכים נוספות. כמו כן ניתן לצפות להשתתפות של קרנות שונות בסבסוד התכניות, מתוך הכרה בחשיבות העניין ובתרומתו לכלל הציבור במדינת ישראל.

ב. השמה וליווי במקום עבודה

בשל אי מוכנותו הכללית של ציבור האברכים לכניסה לשוק העבודה יש משנה חשיבות לפעולות אינטנסיביות הקשורות במקום העבודה.

הדרכה וסיוע בחיפוש מקום עבודה ובהשמה

גוף שמסייע במציאת מקום עבודה צריך לספק הדרכה בחיפוש, תמיכה חברתית במחפש העבודה ועזרה בהשגת המשורה הפנויה. חברות השמה אחדות פועלות במגזר הכללי, אולם הן אינן מתמקדות בציבור החרדי. כמו כן, רבים ממחפשי העבודה בציבור החרדי אינם בעלי גישה לכלים לחיפוש עבודה, כדוגמת העיתונות הכללית ורשת האינטרנט. ניתן לפעול בנושא זה במספר דרכים:

- קורסי הדרכה על האמצעים לחיפוש מקום עבודה, לכתובת קורות חיים ולהכנה לראיון עבודה.
- פרסום חומר כתוב בנושאים הנ"ל בריכוזים החרדיים.
- הקמת מרכזי השמה עבור הציבור החרדי.
- הגברת המודעות הקהילתית על החסד הרב בסיוע במציאת מקום עבודה למובטל.
- הקמת נקודות שכונתיות שירכזו את המידע על היצע המשרות הפנויות שפורסמו בעיתונות הכללית. בנקודות אלה יהיו מערכות מידע ממוחשבות למטרה זו בלבד, ללא יכולת להשתמש בהם למטרות אחרות.

הפניית מחוסרי עבודה למעסיקים המתאימים

בחברה החרדית ישנו חוסר ידע רב בנוגע לתעסוקה. אדם הנזקק לפרנסה איננו יודע בדרך כלל לאן ולמי עליו לפנות. בשירות התעסוקה לא הופעלה עד היום תכנית ייעודית עבור הציבור החרדי ושום חברת השמה או חברת כוח אדם לא התמקדה עד עתה במגזר זה. הגופים המצויים אינם מתאימים למחפש העבודה החרדי ואינם משמשים כתובת

ברורה וידועה. לשם כך נדרש מערך של אנשים בכל הרכיזים החרדיים, החוגים והחצרות השונות, אשר יהיו כתובת לקבלת מידע ראשוני בדבר האפשרויות השונות בתחום הייעוץ התעסוקתי, ההכשרה המקצועית, היזמות וההשמה המידית. חשיבותה של מערכת כזו היא ביכולתה להעניק לאנשים את הרקע הבסיסי על עולם העבודה ועל הגופים הפועלים בשטח. האפשרות לפנות באופן אישי לאדם בסביבה הקרובה, ללא צורך להתייצב במקום זר בעל אופי רשמי ומחייב, עשויה להקל משמעותית על האדם המעוניין בקבלת עזרה, ללא שום מחויבות מצדו.

ליווי בתהליכי ההשתלבות בעבודה ובהקמת העסק

תהליך ההשתלבות בעבודה הוא במקרים רבים עניין קשה עבור כל אדם ובפרט עבור האדם החרדי. נחוצים לו, בתקופה זו, ליווי, עידוד והדרכה, הן מצד משפחתו וחבריו והן מצד גורמים מקצועיים. כישלון בשלב זה עשוי להרחיק אותו מניסיון נוסף להשתלב בעבודה, יותר מכל דבר אחר. הדברים אמורים גם לגבי עצמאיים: ניסיון כושל לפתיחת עסק עלול לרפות את ידי האדם מלנסות שנית בעתיד. לכן יש חשיבות גדולה בהקמת מערך ליווי מקצועי בשלבים הראשונים של ההשתלבות בעולם העבודה. המערך יקל על כל עובד בהטיית אוזן קשבת לקשייו ולמצוקותיו, בייעוץ ובהכוונה, ובסיוע בפועל בפתרון הבעיות השונות. סביר להניח שמערך כזה יצליח להפחית בשיעור ניכר נשירת עובדים מתחילים וסגירתם של עסקים חדשים.

עידוד מעסיקים בתקופת ההתמחות

בוגרי ההכשרות המקצועיות של החברה החרדית נתקלים בקשיים רבים בבואם להשתלב בעבודה, מלבד לעוינות, לסטיגמות ולסטריאוטיפים הרווחים כלפי ציבור זה. לחובתם נזקפים חוסר ניסיון, גיל מבוגר ואחריות לפרנסת משפחה גדולה, חסמים שאינם מאפשרים להשתכר שכר מינימום. הענקת חונכות, סיוע ותמריץ בתקופה הראשונה של העבודה, עשויה להקל על השתלבותם המהירה ולעזור להם להתגבר על חסמים אלה. על מנת להשיג זאת מומלץ להעניק הטבות שונות למעסיקים, כולל השתתפות בתשלום המשכורות בחודשים הראשונים, מתוך הנחה שלאחר חודשים אחדים יוכלו עובדים אלו למלא את תפקידיהם באופן הטוב ביותר, ככל יתר העובדים האחרים.

יצירת מקומות עבודה מתאימים לציבור החרדי

כאמור, עבור עובדים חרדים רבים מהווה סביבת העבודה חסם משמעותי בפני השתלבות בה. על מנת לאפשר את השתלבותו של הציבור החרדי במעגל העבודה מחוץ למרחב החרדי נדרשת נכונות של המעסיקים ליצור עבורם סביבת עבודה מתאימה.

דאגה לזכויות העובדים ולעבודה מוכרת

רבים מהעובדים החרדים אינם נהנים מזכויות העובד על פי חוק. חלק ניכר מהם איננו מדווח כנדרש ואיננו מקבל דמי הבראה, פיצויי פיטורין, הפרשה לפנסיה ודמי ביטוח לאומי. עובדים אלו אינם זכאים, לאחר שפוטרו מעבודתם, לדמי אבטלה, הבטחת הכנסה ופנסיה, הנדרשים לכל אדם על מנת לחיות לאחר סיום תקופת עבודתו. עובדה זו גורמת לרבים להישאר בעבודתם גם בגיל מבוגר, מתוך חשש שמא יגיעו לחרפת רעב. כדי לשנות את המצב חשוב להעלות על סדר היום הציבורי את סוגיית זכויות העובדים החרדים. את הקריאה יש להפנות לא רק למעסיקים והיא מיועדת גם אל העובדים עצמם. יש לדרבן אותם לדאוג לעתידם הכלכלי על ידי כך שיעמדו על זכויותיהם. פעילות דומה נדרשת גם בנוגע להלנת שכר, מתוך הבהרת חומרת העניין גם מהבחינה ההלכתית והמוסרית, שכן ברבים ממוסדות החינוך החרדיים מעוכב לא אחת שכר העובדים מחמת קשיים כלכליים.

סיכום

שגשוגה מעורר ההשתאות של הקהילה החרדית במדינת ישראל בדור האחרון נתון בסכנה גדולה מחמת העוני והמצוקה הכלכלית הקשה שאליו היא נקלעה. אם לא ינקטו מהלכים דרסטיים לשינוי המגמה עלול המצב אף להחמיר בשנים הבאות. לשיפור המצב הכלכלי החמור נדרשת פעילות רבה, הכוללת שיתוף פעולה הדוק של גורמים בתוך הקהילה החרדית ומחוצה לה, כדי לגבש את המהלכים השונים ולהובילם. המשך המצב הקיים או החמרתו, עלול להיות הרה-אסון עבור מדינת ישראל בכלל ועבור החברה החרדית בפרט. השעה היא "שעת חירום" ועל הדברים להיעשות בהקדם.

בהיעדר אפשרות לאברכי הכוללים שאינם מוצאים את מקומם בלימוד התורה לצאת ולעבוד לפרנסתם, הם מונעים את כניסתם לכולל של אברכים צעירים. כך, כבר היום אנו מוצאים מאות אברכים צעירים ללא מסגרת לימודים כלשהי, כשהביקוש גובר מיום ליום לעומת ההיצע הפוחת והולך של מלגות כוללים. הכוללים מתקשים להמשיך ולגייס כספים כבעבר: הנדבנים בחוץ לארץ מוצפים בפניות, והקושי לגייס תרומות בתוך הקהילה החרדית בארץ גדל והולך.

מה שנדרש, על כן, הוא הגדלת שיעור המשתתפים החרדים בעולם העבודה בישראל, תוך מתן מענה לצרכיה הייחודיים של החברה החרדית ושדרוג מעמדם ושכרם ודאגה לזכויותיהם הסוציאליות של העובדים הקיימים. שיפור מצבם הכלכלי של גברים חרדים ומתן אפשרות להשתלב היטב בעולם העבודה, יאפשרו קליטה של אברכים חדשים ויצמצמו את הזדקקותם לקבלת צדקה, כשאף הם עצמם יוכלו להרים את תרומתם להחזקת הכוללים. בדרך זו יתבצע סינון טבעי בין המיועדים להמשיך את לימודיהם במשך שנים רבות ולהתפתח לתלמידי חכמים, לבין המיועדים להיות בעלי בתים קובעי עתים לתורה. כמו כן נדרשת פעילות לצמצום ההוצאות ולהתאמתן להכנסות, מה שמחייב שינוי בנורמות הקיימות ברכישת דירות לילדים ובנטילת הלוואות גדולות ללא יכולת פירעון ידועה מראש.

פעילות הכרחית זו יכולה להיעשות רק לאחר הבנה טובה של הגופים הרלוונטיים אודות הגורמים השונים ליצירת המצב הקיים והכרת החסמים העומדים בפני השתלבות הצעיר החרדי בעולם העבודה. הבנה זו צריכה להביא את הגורמים האחראיים למציאת פתרונות מרביים להסרתם או לצמצומם של חסמים אלו.

השינויים הנדרשים צפויים להיתקל בהתנגדויות ברמות שונות של גורמים בקהילה החרדית. ההתנגדות להגדלת שיעור המועסקים בקרב הגברים נובעת בעיקר מתוך חשש להתפרקות מוחלטת של "חברת הלומדים" ומתוך תפיסת פעולות אלו כאיום ממשי על עתיד הכוללים לאברכים. על מנת לצמצם את מידת ההתנגדות נדרשת הובלה של התהליכים על ידי גורמים פנימיים הזוכים לאמון הקהילה והמנהיגות הרוחנית. אמון זה יינתן רק למי שנאמנותו לאורח החיים החרדי מוחלטת והוא איננו חשוד בכוונות נוספות מלבד הטבת המצב הכלכלי.

לכן, כל פעילות לקידום התעסוקה בחברה החרדית חייבת להיעשות בשיתוף פעולה עם המנהיגות התורנית או החברתית בציבור החרדי, שכן ללא שיתוף פעולה זה תיתקל כל פעילות בעיונות ובחשדנות ותגרור התנגדות עזה מצדם של גורמים שונים. שיתוף פעולה בין גורמים חרדיים-פנימיים לגורמים מוסדיים חיצוניים הנו הכרחי בכל פעילות שהיא, על מנת לפעול במקביל בתוך החברה החרדית ומחוצה לה. לשם כך דרושים אנשי קשר אשר יצרו את האמון ההדדי בין הצדדים השונים הנוגעים בעניין ויתווכו בין הגופים הפנימיים בחברה החרדית, כרבנים, ארגוני חסד, אנשי תקשורת ומנהלי מוסדות, לבין הגופים החיצוניים כמשרדי ממשלה, רשויות מקומיות ומעסיקים גדולים. אין ספק כי שיתוף המנהיגות הרוחנית והחברתית בקהילה החרדית בתהליך קידום התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית הינו הדרך הטובה ביותר להצלחתו של תהליך זה. הסיכוי להשגת שיתוף פעולה זה מותנה, כמובן, במציאת פתרונות הולמים לחששות המלווים את המנהיגות הקיימת מתוצאות המהלך.

על מנת למנוע הסתגרות של החברה החרדית בפני עזרה חיצונית בפעולות שמטרתן קידום המצב התעסוקתי בחברה החרדית, חובה על גורמים אלו להימנע מכל פעילות שמטרתה עידוד לומדי התורה ליציאה לעולם העבודה. על הפעילות להיות מכוונת אך ורק למעוניינים לצאת לעולם העבודה במידה כזו או אחרת ולהעמיד לרשותם את הכלים הנחוצים להם. יציאתם של אברכי הכוללים לעולם העבודה הינה סוגיה פנים-חרדית מובהקת ואל להם לגורמים חיצוניים ליטול בה חלק. רק בדרך זו ניתן יהיה ליצור אמון בכוונת השלטונות לסייע לציבור החרדי להתקיים מבחינה כלכלית בעצמו, ללא כוונה להשפיע על אורח החיים החרדי מבחינה דתית והשקפתית.

בעיית התעסוקה בציבור החרדי איננה עוד בעיה מתוך מכלול הבעיות שהוא מתמודד אתן בתקופה זו. זאת בעיה שעומדת במרכז החיים החרדיים והחמרתה עלולה לגרום לתוצאות קשות ביותר. פתרונה, לעומת זאת, עשוי להקל על פתרון של בעיות נוספות בתוך החברה החרדית ומחוצה לה. החמרת המצוקה התעסוקתית והכלכלית עלולה גם להגביר את תופעת נוער השוליים בחברה החרדית, תופעה שעשויה להגדיל, חלילה, את רמת הפשיעה בחברה החרדית, שהיא כיום נמוכה ביותר. העמדת הציבור החרדי על רגליו מבחינה כלכלית תקטין את תלותו במדינה ותצמצם את הקיטוב הגובר והולך בינו לבין שאר קבוצות האוכלוסייה בישראל. התערות גדולה יותר של הציבור החרדי בכלכלה הישראלית אמורה להגביר את האמון ההדדי ואת שיתוף הפעולה בין הקבוצות השונות ולנפץ סטיגמות וסטריאוטיפים רבים.

לאור האמור, נחוץ להעמיד את הטיפול בבעיה בראש סדר העדיפויות של מדינת ישראל, שכן למהלך זה עשויה להיות השפעה ניכרת הן על כלכלת ישראל והן על יחסי חרדים-חילונים בה. התערבותה של המדינה נדרשת במיוחד בעקבות השינוי הדרסטי במדיניות הרווחה, אשר הותיר תוך זמן קצר עשרות אלפי משפחות במצב של דלות. מחובתה של המדינה להעניק למשפחות אלו את הכלים הנחוצים להתפרנס בכבוד ולאפשר להן להמשיך לחיות בכבוד. הצבת הנושא בראש סדר העדיפויות של הרשויות אמורה לקצר הליכים ולהקצות כוחות מיוחדים להשגת מטרה זו, תוך התייחסות לצרכיה הייחודיים של החברה החרדית וגילוי הרגישות הנדרשת בפעולות אלו.